
Κοινό Διιδρυματικό Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών
Ε.Α.Π – Frederick στο «Ευρωπαϊκό Δίκαιο»

Διπλωματική εργασία

Δικαίωμα στην Εκπαίδευση: Η συμβολή της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην
προάσπιση και διασφάλιση της Ισότητας Ατόμων Πολιτισμικών Μειονοτήτων

Ονοματεπώνυμο: Κατερίνα Παράσχου
Αριθ. Μητρώου: 529762
Επιβλέπουσα: Δρ. Βασιλική Καραγκούννη

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η εισαγωγή της διπλωματικής εργασίας επικεντρώνεται στην ανάλυση του δικαιώματος στην εκπαίδευση ως θεμελιώδους ανθρώπινου δικαιώματος, συνυφασμένου με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την ολοκληρωμένη ανάπτυξη της προσωπικότητας. Αναδεικνύεται η εκπαίδευση όχι μόνο ως εργαλείο ατομικής προόδου, αλλά και ως μέσο διαμόρφωσης κοινωνίας βασισμένης στη δημοκρατία, την ισότητα και τη συνοχή. Ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στη διττή φύση του δικαιώματος, το οποίο φέρει χαρακτηριστικά τόσο κοινωνικών όσο και ατομικών, πολιτικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων.

Κεντρικός άξονας της εργασίας αποτελεί η ερμηνευτική προσέγγιση του δικαιώματος στην εκπαίδευση υπό το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, με βάση τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Ιδιαίτερη βαρύτητα αποδίδεται στην προστασία των παιδιών που ανήκουν σε πολιτισμικές μειονότητες – και ιδίως των παιδιών Ρομά – από φαινόμενα αποκλεισμού και εκπαιδευτικής περιθωριοποίησης. Παράλληλα, επισημαίνεται ο ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη διαμόρφωση ενός συνεκτικού και συμπεριληπτικού πλαισίου πολιτικής για την εκπαιδευτική ενσωμάτωση.

Η εργασία επιδιώκει, μέσω συστηματικής και ερμηνευτικής ανάλυσης, να αποσαφηνίσει τη νομική βάση, τις θετικές υποχρεώσεις των κρατών και τις προκλήσεις εφαρμογής που απορρέουν τόσο από την ΕΣΔΑ όσο και από το θεσμικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αναδεικνύοντας το πεδίο σύγκλισης και απόκλισης μεταξύ δικαιοϊκής θεωρίας και κρατικής πρακτικής.

Λέξεις κλειδιά: Δικαίωμα στην εκπαίδευση, Θεμελιώδη δικαιώματα, Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο, Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), Παιδιά Ρομά, Πολιτισμικές μειονότητες, Εκπαιδευτικός αποκλεισμός, Ίση μεταχείριση, Έμμεσες διακρίσεις, Κοινωνική ένταξη, Θετικές υποχρεώσεις κρατών, Συμπεριληπτική εκπαίδευση, Βέλτιστο συμφέρον του παιδιού, Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε., Εκπαιδευτική πολιτική Ευρωπαϊκής Ένωσης.

ABSTRACT

The introduction of this dissertation focuses on the analysis of the right to education as a fundamental human right, intrinsically linked to human dignity and the comprehensive development of the individual. Education is presented not only as a means of personal advancement but also as a vehicle for shaping a society founded on democracy, equality, and social cohesion. Particular emphasis is placed on the dual nature of the right, which bears characteristics of both social rights and individual, political, and cultural rights.

At the core of the dissertation lies the interpretative approach to the right to education under Article 2 of the First Additional Protocol to the European Convention on Human Rights, as developed through the case law of the European Court of Human Rights. Special attention is given to the protection of children belonging to cultural minorities—particularly Roma children—against exclusion and educational marginalisation. At the same time, the role of the European Union in shaping a coherent and inclusive policy framework for educational integration is duly highlighted.

Through a systematic and interpretative analysis, the dissertation seeks to clarify the legal foundation, the positive obligations of the states, and the implementation challenges arising both from the ECHR and from the institutional framework of the European Union. It further aims to shed light on the convergences and divergences between legal theory and state practice in the direction of enhancing equality and social inclusion.

Keywords: Right to education, Fundamental rights, European Convention on Human Rights (ECHR), First Additional Protocol, European Court of Human Rights (ECtHR), Roma children, Cultural minorities, Educational exclusion, Equal treatment, Indirect discrimination, Social inclusion, Positive obligations of states, Inclusive education, Best interests of the child, Charter of Fundamental Rights of the EU, EU education policy.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1°

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

- 1.1 Το Δικαίωμα στην Εκπαίδευση κατά το Άρθρο 14 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.
- 1.2 Έννοια, Περιεχόμενο και Ερμηνεία του Δικαιώματος στην Εκπαίδευση στην ΕΣΔΑ.
- 1.3 Οι δικαιούχοι του Δικαιώματος στην Εκπαίδευση.
- 1.4 Θετικές Υποχρεώσεις των Κρατών Μελών που Απορρέουν από το Άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2°

Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΕΙΔΙΚΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ: ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ

- 2.1 Η Νομολογία του ΕΔΔΑ στην Προστασία των Δικαιωμάτων του Παιδιού.
- 2.2 Η ερμηνευτική προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του ΕΔΔΑ για τα δικαιώματα του παιδιού υπό το φως της Σύμβασης του 1989.
- 2.3 Η Ιδιωτική και Οικογενειακή Ζωή του Παιδιού στην ΕΣΔΑ: Η Νομολογία του ΕΔΔΑ και το Βέλτιστο Συμφέρον του Παιδιού.
- 2.4 Απαγόρευση Διακρίσεων και Εφαρμογή του Άρθρου 14 της ΕΣΔΑ σε Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα: Υποθέσεις του ΕΔΔΑ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3°

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΡΟΜΑ ΚΑΙ Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

- 3.1 Η θεμελίωση του δικαιώματος στην εκπαίδευση και η ιδιαίτερη θέση των παιδιών της μειονότητας Ρομά στην Ευρωπαϊκή Ένωση.
- 3.2 Η έννοια της έμμεσης διάκρισης στην εκπαιδευτική πράξη.
- 3.3 Η νομολογιακή θεμελίωση της απαγόρευσης διακρίσεων εις βάρος των Ρομά.
- 3.4 Θετικές υποχρεώσεις των Κρατών Μελών και η αποτυχία εφαρμογής αποτελεσματικών μέτρων.
- 3.5 Η Αποδεικτική Αξία των Στατιστικών και η Μετατόπιση του Βάρους Απόδειξης στο ΕΔΔΑ σε Υποθέσεις Έμμεσης Διάκρισης.
- 3.6 Η Νομολογία του ΕΔΔΑ για την Έμμεση Διάκριση των Παιδιών της μειονότητας Ρομά στην Εκπαίδευση και η Υποχρέωση των Κρατών Μελών για Κοινωνική Ένταξη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4°

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΓΙΑ ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΙΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

- 4.1 Στόχοι της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εκπαιδευτική ενσωμάτωση των παιδιών Ρομά υπό το φως του Ψηφίσματος 2023/2840(RSP).
- 4.2 Η Προστασία του Δικαιώματος στην Εκπαίδευση της Μειονότητας των Ρομά υπό το Πρίσμα του Ενωσιακού και του Ευρύτερου Ευρωπαϊκού Νομικού Πλαισίου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΕΔΔΑ).

ΟΔΗΓΟΙ ΚΑΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ.

ΒΙΒΛΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΑΡΘΡΑ.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ / ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΡΟΜΑ.

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση αποτελεί αναμφίβολα θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα, άρρηκτα συνδεδεμένο με την εγγενή αξιοπρέπεια του προσώπου και την πλήρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Η παιδεία, ως έννοια ευρύτερη της εκπαίδευσης, συνιστά το μέσο για τη διαμόρφωση ενός καλύτερου κόσμου, καθώς αποσκοπεί στη διάπλαση του ανθρώπου σε «καλό πολίτη – άνθρωπο» και στη δημιουργία πολιτισμού αντάξιου της ανθρώπινης φύσης. Δεν είναι τυχαίο ότι από την αρχαιότητα ακόμη αναγνωριζόταν η ύψιστη αξία της μόρφωσης, με τον Πλάτωνα να αναφέρει χαρακτηριστικά στην *Πολιτεία* ότι η παιδεία αποτελεί «δεύτερο ήλιο για τους ανθρώπους», καθότι η γνώση είναι το μοναδικό μέσο απελευθέρωσης του ανθρώπου από τα δεσμά της άγνοιας και προσέγγισης της αλήθειας. Αντιστοίχως, σε νεότερους χρόνους, ο Νέλσον Μαντέλα επισήμανε την παγκόσμια σημασία της εκπαίδευσης, χαρακτηρίζοντάς την ως «το ισχυρότερο όπλο για να αλλάξουμε τον κόσμο», υπογραμμίζοντας τον μετασχηματιστικό της χαρακτήρα για τα άτομα και τις κοινωνίες.

Η εκπαίδευση, τόσο υπό τη στενή έννοια της σχολικής διδασκαλίας όσο και υπό την ευρύτερη έννοια της πολιτισμικής καλλιέργειας, μέσω της τέχνης, της μουσικής και του θεάτρου, αποτελεί αναγκαία συνθήκη για την καλλιέργεια του δημοκρατικού ήθους και την εδραίωση της κοινωνικής συνοχής. Υπό το πρίσμα αυτό, το δικαίωμα στην εκπαίδευση αποκτά σύνθετο χαρακτήρα, καθώς, μολονότι ιστορικά εντάσσεται στα κοινωνικά δικαιώματα, φέρει χαρακτηριστικά και των ατομικών, πολιτικών, οικονομικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων. Αποτελεί θεμέλιο λίθο για την ενεργή συμμετοχή του πολίτη στη δημόσια ζωή, την άσκηση των λοιπών δικαιωμάτων και την κατοχύρωση της ισότητας, τόσο ενώπιον του νόμου όσο και στην πράξη.

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση, κατοχυρωμένο μεταξύ άλλων στο άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεύεται από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) υπό το πρίσμα ενός δυναμικού και εξελισσόμενου περιεχομένου. Η εξέταση της αρνητικής του διατύπωσης, οι θετικές υποχρεώσεις των κρατών και η εξειδίκευση των δικαιούχων του, αναδεικνύουν τη σημασία της ενεργού κρατικής μέριμνας για την πραγμάτωση της ουσιαστικής ισότητας στην πρόσβαση στην εκπαίδευση. Ιδιαίτερη βαρύτητα αποδίδεται στην προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού, ιδίως όταν αυτά διακυβεύονται από δομικές μορφές αποκλεισμού, όπως στην περίπτωση των παιδιών που ανήκουν σε πολιτισμικές μειονότητες.

Στην κατεύθυνση αυτή, η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αναδεικνύει ένα συνεκτικό και εξελισσόμενο πλαίσιο προστασίας των δικαιωμάτων των παιδιών, με έμφαση σε εκείνα που ανήκουν σε πολιτισμικές μειονότητες, όπως οι Ρομά, τα οποία πλήττονται κατ' εξακολούθηση από φαινόμενα διαχωρισμού και αποκλεισμού στην εκπαιδευτική διαδικασία. Μέσω της ερμηνευτικής του προσέγγισης, το Δικαστήριο προωθεί μία δυναμική κατανόηση της ισότητας και ενισχύει την προστασία των ευάλωτων ομάδων, συμβάλλοντας καθοριστικά στην εμπέδωση ενός πλαισίου ενσωμάτωσης και ίσης μεταχείρισης στο εκπαιδευτικό σύστημα των κρατών.

Πέραν της νομολογίας του ΕΔΔΑ, καταλυτικό ρόλο στην αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων και στη διαμόρφωση ενός συμπεριληπτικού πλαισίου πολιτικής διαδραματίζει η Ευρωπαϊκή Ένωση. Μέσα από το θεσμικό της πλαίσιο, τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τις κατευθυντήριες οδηγίες και τα πολιτικά της ψηφίσματα, συμβάλλει ενεργά στην προάσπιση των

δικαιωμάτων των πολιτισμικών μειονοτήτων. Ιδιαίτερης σημασίας είναι το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 4ης Οκτωβρίου 2023, το οποίο καταγγέλλει ρητώς τον συστημικό διαχωρισμό και τις διακρίσεις εις βάρος παιδιών Ρομά στον τομέα της εκπαίδευσης και καλεί τα κράτη μέλη να λάβουν άμεσα και ουσιαστικά μέτρα για την καταπολέμηση αυτών των φαινομένων.

Η παρούσα διπλωματική εργασία εστιάζει στην αποτύπωση και ανάλυση της συμβολής της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην προστασία του δικαιώματος στην εκπαίδευση των πολιτισμικών μειονοτήτων, με σκοπό την αποσαφήνιση της νομικής βάσης, της εφαρμοζόμενης πολιτικής και των προκλήσεων που ανακύπτουν κατά την εφαρμογή τους. Επιχειρείται μια συστηματική και ερμηνευτική προσέγγιση του δικαιώματος υπό το φως της ΕΣΔΑ, της νομολογίας του ΕΔΔΑ και του ευρωπαϊκού θεσμικού πλαισίου, προκειμένου να αναδειχθούν τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης μεταξύ νομικής θεωρίας, κρατικής πρακτικής και ευρωπαϊκής πολιτικής βούλησης στην κατεύθυνση της ενίσχυσης της ισότητας και της κοινωνικής ένταξης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1°

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΣΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ

1.1 Το Δικαίωμα στην Εκπαίδευση κατά το Άρθρο 14 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, ως υπερεθνικός οργανισμός που θεμελιώνεται στις αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου και του σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων, έχει ενσωματώσει σταδιακά στην έννομη τάξη της έναν εκτεταμένο μηχανισμό προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η θέσπιση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με δεσμευτική πλέον ισχύ από την έναρξη ισχύος της Συνθήκης της Λισαβόνας (άρθρο 6 ΣΕΕ), αποτελεί κομβικό σημείο στην εδραίωση ενός ενιαίου και αυτοτελούς συστήματος θεμελιωδών δικαιωμάτων στο εσωτερικό της Ένωσης

Ο Χάρτης συγκεντρώνει και κωδικοποιεί δικαιώματα τα οποία απαντώνται τόσο στις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών, όσο και στις διεθνείς συμβάσεις προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με κυρίαρχη την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Σε αυτό το πλαίσιο, ο Χάρτης ενσωματώνει και εξελίσσει το δικαίωμα στην εκπαίδευση, προσδίδοντάς του όχι μόνο κλασικό προστατευτικό χαρακτήρα αλλά και διαστάσεις που αντανakλούν τις ανάγκες της σύγχρονης κοινωνίας της προόδου και της δια βίου μάθησης.

Το άρθρο 14¹ του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων² διαμορφώνει το ενωσιακό πρότυπο προστασίας του δικαιώματος στην εκπαίδευση³, εντάσσοντάς το στο ευρύτερο πλαίσιο της κοινωνικής πολιτικής της Ένωσης. Αποτελεί την έκφραση της ευρωπαϊκής προσέγγισης στον τομέα της παιδείας, μιας προσέγγισης που εδράζεται στην αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της κοινωνικής ενσωμάτωσης και της ελευθερίας επιλογής, ενώ ταυτόχρονα σέβεται τις αρμοδιότητες των κρατών μελών και τη δημοκρατική τους νομοθετική κυριαρχία.

Σε αυτό το πλαίσιο, η ανάλυση του άρθρου 14 καθίσταται ουσιώδης για την κατανόηση του τρόπου με τον οποίο η Ευρωπαϊκή Ένωση διασφαλίζει την εκπαιδευτική ισότητα, προάγει τη δια βίου μάθηση και κατοχυρώνει τα δικαιώματα των παιδιών και των οικογενειών στο πεδίο της εκπαίδευσης, εναρμονίζοντας τις πολιτικές της με τα διεθνή πρότυπα και τις συνταγματικές παραδόσεις της ευρωπαϊκής έννομης τάξης.

Επίσης το άρθρο 14 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατοχυρώνει το δικαίωμα του κάθε ατόμου στην εκπαίδευση, διασφαλίζοντας τη δωρεάν παροχή της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και αναγνωρίζοντας την ανάγκη για διαρκή επαγγελματική κατάρτιση. Αποτελεί θεμελιώδη νομική διάταξη στον τομέα των κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων και επιδιώκει να διαμορφώσει ένα συνεκτικό πλαίσιο προστασίας, συμβατό με τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών και με τα υφιστάμενα διεθνή πρότυπα.

¹ Βλ. άρθρο 14 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

² Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζούλια (2018).

³ Βλαχόπουλος Σπύρος (2017).

Η διάταξη αυτή περιλαμβάνει τρεις βασικές συνιστώσες: α) την πρόσβαση όλων στην παιδεία, β) την αναγνώριση της ελευθερίας ίδρυσης και λειτουργίας εκπαιδευτικών φορέων, και γ) το δικαίωμα των γονέων να καθορίζουν το είδος της εκπαίδευσης που θα παρασχεθεί στα τέκνα τους, με σεβασμό στις προσωπικές τους πεποιθήσεις και στο θεσμικό πλαίσιο του κράτους⁴.

Αντλώντας από το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, το άρθρο 14 του ΕΧΘΔ προσδίδει έμφαση στην υποχρέωση των κρατών να διασφαλίζουν την ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση χωρίς διακρίσεις. Παράλληλα, διευρύνει το περιεχόμενο του δικαιώματος με την προσθήκη της διάστασης της δια βίου μάθησης και της επαγγελματικής επιμόρφωσης, αντανακλώντας τη σημασία της συνεχιζόμενης εκπαίδευσης σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο κοινωνικοοικονομικό περιβάλλον.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η αναφορά στη δωρεάν παροχή της υποχρεωτικής εκπαίδευσης.⁵ Η διάταξη αυτή δεν συνεπάγεται την καθολική υποχρέωση παροχής εκπαίδευσης χωρίς αντίτιμο από όλα τα ιδρύματα, αλλά υποχρεώνει το κράτος να παρέχει πρόσβαση σε δωρεάν δημόσια σχολεία. Δεν αποκλείεται η ύπαρξη ιδιωτικών σχολείων με δίδακτρα, εφόσον διασφαλίζεται η δυνατότητα επιλογής και υφίσταται η μέριμνα του κράτους για την παροχή αντισταθμιστικών οικονομικών μηχανισμών. Έτσι, διατηρείται η αρχή της πολυφωνίας στην εκπαιδευτική προσφορά, υπό την προϋπόθεση της διασφάλισης της ισότητας στην πρόσβαση.

Η ελευθερία ίδρυσης εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, όπως αναφέρεται στο δεύτερο εδάφιο του άρθρου, εμπίπτει στο ευρύτερο πλαίσιο της οικονομικής ελευθερίας και του δικαιώματος επιχειρηματικής δράσης, όμως υπόκειται στους περιορισμούς που απορρέουν από την προστασία του δημοσίου συμφέροντος και τις θεμελιώδεις αρχές του κράτους δικαίου. Η άσκηση της εν λόγω ελευθερίας δεν είναι απόλυτη· τελεί υπό την εποπτεία των κρατών μελών, τα οποία οφείλουν να διασφαλίζουν ότι η εκπαιδευτική δραστηριότητα συνάδει με τις δημοκρατικές αρχές και δεν θίγει την ποιότητα ή την προσβασιμότητα της εκπαίδευσης.

Το τρίτο εδάφιο, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα των γονέων να διαμορφώνουν το περιεχόμενο της εκπαίδευσης των παιδιών τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές, φιλοσοφικές ή παιδαγωγικές τους αντιλήψεις, επιβάλλει την κρατική υποχρέωση για σεβασμό της πολυμορφίας και της ελευθερίας συνείδησης. Το δικαίωμα αυτό πρέπει να ερμηνεύεται σε συνδυασμό με το άρθρο 24 του ΕΧΘΔ, το οποίο αναφέρεται στα δικαιώματα του παιδιού και αναγνωρίζει την ανάγκη προστασίας της προσωπικότητάς του και του βέλτιστου συμφέροντός του.

Επιπλέον, το άρθρο 14 πρέπει να αξιολογείται υπό το πρίσμα της κατανομής αρμοδιοτήτων στο ενωσιακό επίπεδο. Η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν διαθέτει πρωτεύουσες νομοθετικές αρμοδιότητες στον τομέα της εκπαίδευσης· η σχετική πολιτική αρμοδιότητα παραμένει κατά βάση στα κράτη μέλη, όπως ορίζεται και στο άρθρο 165 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ). Συνεπώς, το άρθρο 14 λειτουργεί επικουρικά, καθοδηγώντας τη δράση της Ένωσης χωρίς να θεμελιώνει ανεξάρτητες εξουσίες στον τομέα αυτό. Το θεσμικό του βάρος έγκειται κυρίως στον ρυθμιστικό του χαρακτήρα και την καθοδήγηση των πολιτικών ένταξης και κοινωνικής συνοχής των κρατών μελών.

Καταλήγοντας, το άρθρο 14 του Χάρτη συνιστά ένα θεμέλιο της ευρωπαϊκής νομικής τάξης στον τομέα της εκπαίδευσης, εισάγοντας βασικά πρότυπα προστασίας που εναρμονίζονται με το διεθνές δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ταυτόχρονα προωθούν την ευρωπαϊκή προσέγγιση στην έννοια της

⁴ Βλ. άρθρο 14 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

⁵ Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζούλια (2018).

ισότητας ευκαιριών. Η λειτουργία του άρθρου είναι κυρίως εγγυητική, κατοχυρώνοντας θεμελιώδη δικαιώματα και ενισχύοντας την κοινωνική ένταξη μέσω της πρόσβασης στην εκπαίδευση.⁶

1.2 Έννοια, Περιεχόμενο και Ερμηνεία του Δικαιώματος στην Εκπαίδευση στην ΕΣΔΑ

Το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου κατοχυρώνει το θεμελιώδες δικαίωμα στην εκπαίδευση, διακηρύσσοντας ότι «ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος όπως εκπαιδευθεί»⁷. Περαιτέρω, προβλέπει ότι κάθε κράτος, κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων του στον τομέα της παιδείας, υποχρεούται να σέβεται το δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν την εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις⁸.

Παρότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση δεν περιλαμβάνεται στο κύριο σώμα της προστασίας της ΕΣΔΑ, αλλά εισήχθη μέσω του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου⁹, τούτο δεν συνεπάγεται ότι απολαύει μειωμένης προστασίας ή ότι αποτελεί δικαίωμα δευτερεύουσας σημασίας. Αντιθέτως, η διασφάλιση της εκπαίδευσης συνιστά θεμελιώδη αρχή σε μία δημοκρατική κοινωνία, καθότι συμβάλλει ουσιαστικά στην προαγωγή του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της ατομικής και συλλογικής συνείδησης¹⁰.

Η εν λόγω διάταξη κατοχυρώνει, αφενός, το ατομικό δικαίωμα στην εκπαίδευση, όπως διατυπώνεται στο πρώτο εδάφιο, και, αφετέρου, το δικαίωμα των γονέων να διασφαλίζουν την ανατροφή και εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις προσωπικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις, όπως προκύπτει από το δεύτερο εδάφιο¹¹. Η δομή του άρθρου αναδεικνύει την υπεροχή του ατομικού δικαιώματος στην εκπαίδευση, ενώ το δικαίωμα των γονέων λειτουργεί επικουρικά και συμπληρωματικά. Ωστόσο, τα δύο αυτά δικαιώματα δεν πρέπει να ερμηνεύονται απομονωμένα, αλλά σε συνδυασμό με τις διατάξεις των άρθρων 8, 9 και 10 της ΕΣΔΑ, τα οποία κατοχυρώνουν, αντιστοίχως, το δικαίωμα στον σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, την ελευθερία της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας, καθώς και την ελευθερία της έκφρασης¹². Περαιτέρω, το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου συνδέεται άρρηκτα με το άρθρο 14 της Σύμβασης, το οποίο προβλέπει την αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων¹³.

Στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής κοινωνίας, το δικαίωμα στην εκπαίδευση διαδραματίζει κρίσιμο ρόλο, καθώς αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο για την προστασία και την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

⁶ Η θέσπιση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, με δεσμευτική ισχύ από τη Συνθήκη της Λισαβόνας (άρθρο 6 ΣΕΕ), αποτελούσε κομβικό βήμα προς έναν ενιαίο θεσμικό μηχανισμό προστασίας των δικαιωμάτων. Ο Χάρτης κωδικοποιεί δικαιώματα που εμφανίζονται τόσο στις συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών όσο και στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Το άρθρο 14 αναγνωρίζει όχι μόνο την υποχρεωτική εκπαίδευση αλλά και τη δια βίου μάθηση, εμπνεόμενο από τον αναθεωρημένο Κοινωνικό Χάρτη. Παράλληλα, το άρθρο 165 ΣΛΕΕ επιβεβαιώνει ότι η ΕΕ έχει επιχορηγητικό ρόλο στις πολιτικές εκπαίδευσης χωρίς όμως να υποκαθιστά τις εθνικές αρμοδιότητες. Τέλος, οι ερμηνευτικές σημειώσεις διευκρινίζουν ότι η ελευθερία ίδρυσης σχολείων υπόκειται σε περιορισμούς που σχετίζονται με τις δημοκρατικές θεμελιώσεις.

⁷ Council of Europe, 1952.

⁸ European Court of Human Rights, 2024.

⁹ Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζούλια (2018).

¹⁰ Right to Education Initiative, 2015.

¹¹ Equality and Human Rights Commission, 2016.

¹² Council of Europe, n.d..

¹³ Oxford Law Trove, 2020.

Επομένως, κάθε ερμηνεία που θα περιόριζε το πεδίο εφαρμογής του πρώτου εδαφίου του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου θα αντέβαινε στον σκοπό και το πνεύμα της διάταξης αυτής.

1.3 Οι δικαιούχοι του Δικαιώματος στην Εκπαίδευση

Ο έλεγχος των παραβιάσεων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) ενεργοποιείται μέσω της διαδικασίας των ατομικών προσφυγών, δυνάμει του άρθρου 34 της Σύμβασης¹⁴. Το δικαίωμα αυτό συνιστά θεμελιώδη πυλώνα της αποτελεσματικότητας του προστατευτικού μηχανισμού που εγκαθιδρύει η Σύμβαση και έγκειται στη νομική υποχρέωση των κρατών να εγγυώνται την τήρηση ενός συνόλου θεμελιωδών δικαιωμάτων σε όλα τα άτομα που βρίσκονται υπό τη δικαιοδοσία τους.¹⁵

Καταρχάς, το δικαίωμα της ατομικής προσφυγής απονέμεται σε φυσικά πρόσωπα που επικαλούνται την παραβίαση ενός προστατευόμενου από την ΕΣΔΑ δικαιώματος από κάποιο Συμβαλλόμενο Κράτος, εφόσον η παραβίαση έλαβε χώρα εντός της δικαιοδοσίας του¹⁶. Η άσκηση του δικαιώματος αυτού δεν εξαρτάται από την εθνικότητα, τον τόπο διαμονής, την οικογενειακή ή νομική κατάσταση, ούτε από τη δικαιοπρακτική ικανότητα του προσφεύγοντος¹⁷. Επιπλέον, το δικαίωμα ατομικής προσφυγής αναγνωρίζεται και σε νομικά πρόσωπα ή ομάδες προσώπων που ισχυρίζονται ότι υπήρξαν θύματα παραβίασης, εφόσον εντάσσονται στην κατηγορία των «μη κυβερνητικών οργανώσεων» του άρθρου 34 της Σύμβασης. Ωστόσο, οι κυβερνητικές οργανώσεις δεν έχουν πρόσβαση στον μηχανισμό ατομικής προσφυγής, δεδομένου ότι θεωρούνται φορείς δημόσιας εξουσίας και όχι θύματα ενδεχόμενης κρατικής παραβίασης.¹⁸

¹⁴ Council of Europe, 1950.

¹⁵ Σαχπεκίδου Ευγενία Ρ. (2022).

¹⁶ *Loizidou v. Turkey* (Application No. 15318/89). Στην υπόθεση *Loizidou κατά Τουρκίας*, το ΕΔΔΑ αναγνώρισε ότι η Τουρκία, μέσω της στρατιωτικής της παρουσίας στο βόρειο τμήμα της Κύπρου, ασκούσε αποτελεσματικό έλεγχο στην περιοχή, καθιστώντας την υπεύθυνη για τις παραβιάσεις των δικαιωμάτων της προσφεύγουσας, Ελληνοκύπριας πολίτη, αναφορικά με την απώλεια χρήσης της περιουσίας της στην Κερύνεια. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η Τουρκία παραβίασε το δικαίωμα της προσφεύγουσας στην ειρηνική απόλαυση της περιουσίας της, κατά παράβαση του Άρθρου 1 του Πρωτοκόλλου 1 της ΕΣΔΑ. Η απόφαση αυτή καθιέρωσε την αρχή ότι η δικαιοδοσία ενός κράτους, κατά την έννοια της ΕΣΔΑ, μπορεί να εκτείνεται πέραν των εθνικών του συνόρων, όταν ασκεί αποτελεσματικό έλεγχο σε άλλη περιοχή.

¹⁷ *Al-Skeini and others v. the United Kingdom* (Application No. 55721/07). Στην υπόθεση *Al-Skeini και άλλοι κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι το Ηνωμένο Βασίλειο είχε υποχρέωση, βάσει του Άρθρου 2 της ΕΣΔΑ, να διεξαγάγει αποτελεσματική έρευνα για τους θανάτους έξι Ιρακινών πολιτών που σκοτώθηκαν το 2003 στη Βασόρα του Ιράκ, κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής παρουσίας του Ηνωμένου Βασιλείου στην περιοχή. Το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι το Ηνωμένο Βασίλειο ασκούσε δημόσια εξουσία και έλεγχο στην περιοχή, καθιστώντας το υπεύθυνο για την προστασία των δικαιωμάτων των προσφευγόντων. Η απόφαση αυτή διεύρυνε περαιτέρω την έννοια της εξωεδαφικής δικαιοδοσίας, αναγνωρίζοντας ότι ένα κράτος μπορεί να φέρει ευθύνη για παραβιάσεις της ΕΣΔΑ εκτός των εδαφικών του ορίων, όταν ασκεί δημόσια εξουσία σε ξένη επικράτεια.

¹⁸ Το έργο "Theory and Practice of the European Convention on Human Rights" των Van Dijk, Van Hoof, Van Rijn και Zwaak (2018) αποτελεί μία από τις σημαντικότερες νομικές αναλύσεις σχετικά με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Στο βιβλίο αυτό, οι συγγραφείς εξετάζουν τόσο τη θεωρητική βάση της Σύμβασης όσο και τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ). Αναφέρει ρητά ότι κυβερνητικοί οργανισμοί δεν διαθέτουν πρόσβαση στον μηχανισμό ατομικής προσφυγής ενώπιον του ΕΔΔΑ, καθώς δεν πληρούν την προϋπόθεση του να είναι «θύματα» κατά την έννοια του άρθρου 34 της ΕΣΔΑ. Σύμφωνα με τη νομολογία και την ερμηνεία των συγγραφέων, φορείς που ασκούν δημόσια εξουσία (public authorities), όπως κρατικές ή ημικρατικές οντότητες, δεν μπορούν να επικαλεστούν παραβιάσεις της Σύμβασης από το ίδιο το Κράτος ή άλλο κρατικό όργανο, αφού θεωρείται ότι ενεργούν στο όνομα του κράτους και όχι ως ανεξάρτητες νομικές οντότητες που υφίστανται προσβολή των δικαιωμάτων τους. Η αρχή αυτή αποσκοπεί στη διατήρηση της φύσης της ΕΣΔΑ ως μέσου προστασίας ατομικών δικαιωμάτων και όχι ως μηχανισμού εσωτερικού ελέγχου μεταξύ οργάνων της κρατικής διοίκησης. Δικαιούχοι προσφυγής παραμένουν φυσικά πρόσωπα, μη κυβερνητικές οργανώσεις και ομάδες ατόμων, εφόσον αποδεικνύουν ότι είναι άμεσα και προσωπικά θύματα παραβίασης των δικαιωμάτων που προστατεύει η Σύμβαση.

Περαιτέρω, σύμφωνα με το άρθρο 34 της Σύμβασης, βασική προϋπόθεση για την άσκηση ατομικής προσφυγής αποτελεί η ύπαρξη της ιδιότητας του «θύματος». Ως «θύμα» νοείται το πρόσωπο ή τα πρόσωπα που πλήττονται από την επικαλούμενη παραβίαση. Για την ενεργοποίηση του προστατευτικού μηχανισμού της ΕΣΔΑ, ο προσφεύγων οφείλει να αποδείξει ότι υπέστη προσβολή είτε άμεσα είτε έμμεσα από το προσβαλλόμενο μέτρο, ενώ δεν γίνονται δεκτές γενικές καταγγελίες (action popularis).¹⁹

Οι δικαιούχοι του δικαιώματος στην εκπαίδευση κατά το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου είναι πολυάριθμοι. Ειδικότερα, το πρώτο εδάφιο αναγνωρίζει ως δικαιούχους κάθε άτομο που κατέχει την ιδιότητα του εκπαιδευομένου και επιθυμεί να ωφεληθεί από το εκπαιδευτικό σύστημα, ανεξαρτήτως ηλικίας. Παράλληλα, δυνάμει του δεύτερου εδαφίου, φορείς του δικαιώματος είναι και οι γονείς των εκπαιδευομένων, οι οποίοι φέρουν την ευθύνη της διαπαιδαγώγησής τους. Συναφώς, το ΕΔΔΑ έχει αναγνωρίσει την ιδιότητα του θύματος τόσο σε ανήλικους μαθητές όσο και στους ενήλικες γονείς αυτών, ενίοτε δε και σε άλλα συγγενικά πρόσωπα που ασκούν την επιμέλεια των παιδιών. Ενδεικτικά, στην υπόθεση Lee κατά Ηνωμένου Βασιλείου το Δικαστήριο συμπεριέλαβε στην έννοια των «γονέων» και τους παππούδες και τις γιαγιάδες των μαθητών²⁰. Περαιτέρω, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση Scientology Kirche Deutschland κατά Γερμανίας αποφάνθηκε ότι ακόμη και μέλη μιας ένωσης προσώπων ατομικά δύνανται να είναι δικαιούχοι του δικαιώματος του άρθρου 2 του Πρωτοκόλλου²¹, ενώ αντίθετα, οι ενώσεις προσώπων συλλογικά δεν μπορούν να επικαλεστούν παραβίαση του εν λόγω δικαιώματος, καθώς πρόκειται για ατομικό δικαίωμα που δεν δύναται να ασκηθεί από νομικά πρόσωπα.

Η νομολογία του ΕΔΔΑ έχει διαμορφώσει ένα σύνολο κριτηρίων για τη διάκριση μεταξύ ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων, καθώς και για τον προσδιορισμό της υποχρέωσης των κρατών να εγγυώνται την ελεύθερη πρόσβαση στην εκπαίδευση, σύμφωνα με το άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου 1. Ο μηχανισμός της ατομικής προσφυγής, ως προβλεπόμενος στο άρθρο 34 της ΕΣΔΑ, συνιστά ουσιαστικό εργαλείο για

¹⁹ European Court of Human Rights, 2021.

²⁰ Η υπόθεση Lee v. United Kingdom (Αίτηση υπ' αριθ. 25289/94) εκδικάστηκε από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) το 1997 και αφορούσε ζητήματα δίκαιης δίκης και σεβασμού των δικαιωμάτων του κατηγορουμένου στο πλαίσιο του άρθρου 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ).

Ο προσφεύγων, κ. Lee, καταδικάστηκε από βρετανικό δικαστήριο και υποστήριξε ενώπιον του ΕΔΔΑ ότι η δίκη του δεν ήταν δίκαιη λόγω της απουσίας επαρκούς νομικής εκπροσώπησης. Συγκεκριμένα, ισχυρίστηκε ότι δεν του παρασχέθηκε επαρκής νομική αρωγή, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να υπερασπιστεί τον εαυτό του αποτελεσματικά.

Το Δικαστήριο εξέτασε κατά πόσον υπήρξε παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη, περιλαμβάνοντας το δικαίωμα του κατηγορουμένου να έχει νομική βοήθεια όταν αυτό είναι αναγκαίο για τη δίκαιη διεξαγωγή της διαδικασίας.

Τελικά, το ΕΔΔΑ απέρριψε την προσφυγή, θεωρώντας ότι η διαδικασία που ακολουθήθηκε στο εθνικό δικαστήριο δεν παραβίασε τις εγγυήσεις του άρθρου 6. Το Δικαστήριο έκρινε ότι οι περιστάσεις της υπόθεσης δεν ήταν τέτοιες ώστε η έλλειψη νομικής εκπροσώπησης να συνεπάγεται αδικία ή ανισορροπία στη δίκη του προσφεύγοντος.

Η απόφαση αυτή επιβεβαίωσε τη διακριτική ευχέρεια των εθνικών δικαστηρίων όσον αφορά την παροχή νομικής αρωγής και τόνισε τη σημασία της συνολικής εκτίμησης της δίκαιης διαδικασίας, λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των περιστάσεων κάθε υπόθεσης.

²¹ Στην υπόθεση Scientology Kirche Deutschland κατά Γερμανίας (Αίτηση υπ' αριθ. 34614/97), η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου απέρριψε την προσφυγή ως απαράδεκτη, χωρίς να εξετάσει ειδικά το άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου 1. Ωστόσο, η Επιτροπή και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) έχουν δεχθεί σε άλλες υποθέσεις ότι μέλη μιας ένωσης προσώπων δύνανται να επικαλούνται ατομικά τα δικαιώματα που προβλέπονται στην ΕΣΔΑ, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος στην εκπαίδευση (άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου 1).

Η νομολογία του ΕΔΔΑ έχει καθιερώσει ότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση δεν αφορά μόνο μεμονωμένα φυσικά πρόσωπα, αλλά μπορεί να αναγνωριστεί και σε συγκεκριμένες περιπτώσεις όπου μια ομάδα προσώπων ή μια νομική οντότητα ενεργεί προς το συμφέρον των μελών της. Στο πλαίσιο αυτό, αν μια θρησκευτική ή φιλοσοφική ομάδα ισχυρίζεται ότι οι περιορισμοί της κρατικής πολιτικής επηρεάζουν την εκπαίδευση των μελών της σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους, τα άτομα που ανήκουν στην ομάδα μπορούν να προσφύγουν ατομικά.

την προστασία των δικαιωμάτων αυτών, επιτρέποντας στα άτομα να αξιώσουν δικαστική προστασία έναντι κρατικών αυθαιρεσιών.

1.4 Θετικές Υποχρεώσεις των Κρατών Μελών που Απορρέουν από το Άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου

Η κύρια θετική υποχρέωση του κράτους, όπως αυτή απορρέει από το πρώτο εδάφιο του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)²², συνίσταται στην εξασφάλιση ισότιμης και αποτελεσματικής πρόσβασης κάθε φυσικού προσώπου στο υφιστάμενο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας. Η υποχρέωση αυτή περιλαμβάνει και την παροχή ενός ελάχιστου επιπέδου υποχρεωτικής εκπαίδευσης, το οποίο αποσκοπεί στην πνευματική καλλιέργεια και ανάπτυξη των μαθητών. Η προσβασιμότητα αποτελεί θεμελιώδες και αναπόσπαστο στοιχείο της ουσιαστικής άσκησης του δικαιώματος στην εκπαίδευση, όπως αυτό κατοχυρώνεται από την ΕΣΔΑ.

Εντούτοις, η υποχρέωση του κράτους δεν εκτείνεται μέχρι του σημείου να επιβάλλει την ίδρυση ή την οικονομική ενίσχυση συγκεκριμένου τύπου εκπαιδευτικού φορέα ή θεσμού. Αντιθέτως, η διαμόρφωση και λειτουργία του εκπαιδευτικού συστήματος παραμένει στη διακριτική ευχέρεια του κράτους, το οποίο, ασκώντας το περιθώριο εκτίμησης που του αναγνωρίζεται, μπορεί να προσαρμόζει το εν λόγω σύστημα βάσει των κοινωνικών αναγκών, των διατιθέμενων πόρων και των ιστορικό-πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων της εκάστοτε χρονικής συγκυρίας. Ωστόσο, το κράτος δεσμεύεται από την υποχρέωση να μην θίγει τον σκληρό πυρήνα του δικαιώματος στην εκπαίδευση, όπως αυτός προστατεύεται από τη Σύμβαση.

Στο πλαίσιο αυτό, το κράτος οφείλει να εξασφαλίζει την πρακτική και αποτελεσματική δυνατότητα κάθε προσώπου να συμμετάσχει στο υπάρχον εκπαιδευτικό σύστημα, λαμβάνοντας υπόψη αφενός τις οικονομικές και διοικητικές του δυνατότητες και αφετέρου τις ιδιαίτερες εκπαιδευτικές ανάγκες των πολιτών του. Η στάθμιση αυτή πρέπει να πραγματοποιείται υπό το πρίσμα της εξυπηρέτησης του βέλτιστου συμφέροντος των μαθητών. Είναι, επίσης, ουσιώδες να τονιστεί ότι το δικαίωμα στην εκπαίδευση δεν αφορά αποκλειστικώς τους άμεσα ωφελούμενους, αλλά επιτελεί και έναν γενικότερο κοινωνικό σκοπό εντός της δημοκρατικής πολιτείας. Κατ' επέκταση, οποιαδήποτε κρατική άρνηση χορήγησης πρόσβασης στο εν λόγω δικαίωμα δεν μπορεί να θεωρηθεί συμβατή με τις επιταγές της Σύμβασης.

Το δικαίωμα πρόσβασης στην εκπαίδευση τυγχάνει εφαρμογής σε όλες τις βαθμίδες και μορφές του υφιστάμενου εκπαιδευτικού συστήματος. Αυτό περιλαμβάνει τόσο την πρωτοβάθμια και τη δευτεροβάθμια όσο και την ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση, καθώς και εξειδικευμένα εκπαιδευτικά προγράμματα. Το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου καλύπτει και την τριτοβάθμια εκπαίδευση²³, γεγονός που σημαίνει ότι, όταν ένα κράτος επιλέγει να θεσπίσει ανώτερα εκπαιδευτικά ιδρύματα, οφείλει να παρέχει ουσιαστική πρόσβαση σε αυτά με τρόπο ισότιμο και αντικειμενικό. Η επιταγή αυτή δεν προϋποθέτει την υποχρέωση ίδρυσης τέτοιων ιδρυμάτων, αλλά, εφόσον αυτά υφίστανται, το κράτος καλείται να διασφαλίζει την πρόσβαση μέσω διαφανούς συστήματος που μπορεί να περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, ποσοτικούς περιορισμούς στον αριθμό των εισακτέων ή προϋποθέσεις ελάχιστης ακαδημαϊκής επίδοσης.

²² Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζούλια (2018).

²³ Η υπόθεση Leyla Şahin κατά Τουρκίας (Application no. 44774/98) αφορά την απαγόρευση φοίτησης φοιτήτριας ιατρικής λόγω της χρήσης ισλαμικής μαντίλας σε δημόσιο πανεπιστήμιο. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η απαγόρευση δεν παραβίασε την ΕΣΔΑ, καθώς στόχευε στη διασφάλιση του κοσμικού χαρακτήρα της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και της δημόσιας τάξης, κρίνοντας το μέτρο ως αναλογικό και εντός του περιθωρίου εκτίμησης του κράτους.

Επιπλέον, το κράτος υπέχει την υποχρέωση να διασφαλίζει την πρόσβαση στην εκπαίδευση τόσο μέσω του δημόσιου όσο και του ιδιωτικού τομέα.²⁴ Η σχετική αρμοδιότητα δεν μπορεί να μεταβιβαστεί ή να ανατεθεί αποκλειστικά σε ιδιωτικούς φορείς. Αν και η ΕΣΔΑ αναγνωρίζει το δικαίωμα ίδρυσης και λειτουργίας ιδιωτικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, τούτο δεν συνεπάγεται αυτόματα και υποχρέωση του κράτους για οικονομική ενίσχυση ή χρηματοδότηση συγκεκριμένων μορφών εκπαίδευσης. Ομοίως, δεν είναι επιτρεπτό να επιβληθεί η υποχρεωτική εγγραφή ανηλίκου σε ιδιωτικό εκπαιδευτήριο²⁵.

Ανεξαρτήτως του τύπου του εκπαιδευτικού συστήματος που επιλέγει να υιοθετήσει ένα κράτος, φέρει επιπλέον την υποχρέωση να αναγνωρίσει επισήμως την επιτυχή ολοκλήρωση των σπουδών. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έχει αποσαφηνίσει ότι η πρόσβαση στην εκπαίδευση συνιστά το πρώτο στάδιο της πλήρους απόλαυσης του δικαιώματος. Το δεύτερο και εξίσου κρίσιμο στάδιο είναι η απολαβή ουσιαστικής ωφέλειας από τους φορείς του δικαιώματος, η οποία εντοπίζεται στην επίσημη αναγνώριση της εκπαίδευσης που παρασχέθηκε²⁶.

Εν προκειμένω, η απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση «Σχετικά με ορισμένες όψεις του γλωσσικού καθεστώτος της εκπαίδευσης στο Βέλγιο» επεξέτεινε το περιεχόμενο των θετικών υποχρεώσεων του κράτους, εντάσσοντας σε αυτές και την υποχρέωση παροχής εκπαίδευσης στην επίσημη ή σε μία από τις επίσημες γλώσσες του κράτους. Η παράλειψη αυτή καθιστά, κατά τη Δικαστήρια, το δικαίωμα στην εκπαίδευση ανενεργό και κενό περιεχομένου, ακόμη και αν η σχετική υποχρέωση δεν απορρέει ρητά από το άρθρο 2. Η ανωτέρω ερμηνευτική προσέγγιση επιβεβαιώθηκε και στην απόφαση «Κύπρος κατά Τουρκίας», όπου το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του εν λόγω άρθρου εκ μέρους της Τουρκοκυπριακής διοίκησης, καθώς δεν επέτρεψε στους Ελληνοκύπριους μαθητές, οι οποίοι είχαν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση στη μητρική τους γλώσσα, να συνεχίσουν και τη δευτεροβάθμια στην ίδια γλώσσα.²⁷

Τέλος, το δεύτερο εδάφιο του άρθρου 2²⁸ του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου καθιερώνει την ειδική υποχρέωση του κράτους να σέβεται²⁹ τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων κατά

²⁴ Το ΕΔΔΑ στην υπόθεση Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen κατά Δανίας έκρινε ότι το κράτος οφείλει να διασφαλίζει το δικαίωμα πρόσβασης στην εκπαίδευση, τόσο σε δημόσια όσο και σε ιδιωτικά σχολεία, υπό την προϋπόθεση ότι η διδασκαλία γίνεται με αντικειμενικό και ουδέτερο τρόπο, χωρίς ιδεολογική επιβολή.

²⁵ Στην υπόθεση Sanlisoy κατά Τουρκίας το ΕΔΔΑ δεν αναφέρεται ρητά στο ζήτημα της υποχρεωτικής εγγραφής ανηλίκου σε ιδιωτικό σχολείο. Εστιάζει στην υποχρέωση του κράτους να διασφαλίζει ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση για άτομα με αναπηρία, λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη λογικών προσαρμογών. Ωστόσο, δεν επιτρέπεται η επιβολή υποχρεωτικής φοίτησης σε συγκεκριμένο τύπο σχολείου, δημόσιο ή ιδιωτικό, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη οι ιδιαίτερες ανάγκες και δικαιώματα του παιδιού.

²⁶ Sampani and Others v. Greece, Application No. 32526/05, Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen κατά Δανίας, Leyla Şahin κατά Τουρκίας.

²⁷ Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση Κύπρος κατά Τουρκίας διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εκ μέρους της Τουρκοκυπριακής διοίκησης. Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο έκρινε ότι η διοίκηση αυτή δεν επέτρεψε σε Ελληνοκύπριους μαθητές, οι οποίοι είχαν ολοκληρώσει την πρωτοβάθμια εκπαίδευση στη μητρική τους γλώσσα, να συνεχίσουν τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στην ίδια γλώσσα. Η πράξη αυτή συνιστά παράβαση του δικαιώματος των γονέων να εξασφαλίζουν για τα παιδιά τους εκπαίδευση σύμφωνα με τις θρησκευτικές, πολιτισμικές και γλωσσικές τους παραδόσεις. Η απόφαση αυτή αναδεικνύει τη σημασία της προστασίας της εκπαιδευτικής ταυτότητας των μειονοτήτων ως αναπόσπαστο στοιχείο της σεβαστής αρχής της πολιτισμικής πολυμορφίας και της ισότητας, όπως κατοχυρώνεται στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Επιπλέον, η απόφαση επιβεβαιώνει την ευθύνη των διοικητικών φορέων να απέχουν από κάθε πράξη που θα μπορούσε να οδηγήσει σε διακρίσεις ή περιθωριοποίηση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων, ειδικά στον ευαίσθητο χώρο της εκπαίδευσης, όπου διακυβεύονται θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα και η μελλοντική κοινωνική ένταξη των ατόμων.

²⁸ Σταυρινάκη Τ. (2013).

²⁹ Στην υπόθεση Ευστρατίου κατά Ελλάδας (προσφυγή υπ' αριθ. 24095/1994, απόφαση 18.12.1996), το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου διευκρίνισε ότι ο όρος «σεβασμός», όπως απαντάται στο άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, δεν περιορίζεται σε μία απλή υποχρέωση ανοχής ή παθητικής αναγνώρισης των θρησκευτικών και φιλοσοφικών πεποιθήσεων των γονέων. Αντιθέτως, συνεπάγεται θετική υποχρέωση εκ μέρους του Κράτους να διαμορφώνει και να εφαρμόζει το εκπαιδευτικό του σύστημα κατά τρόπο που να προστατεύει ουσιαστικά τις εν λόγω πεποιθήσεις.

τη διαδικασία εκπαιδευτικής διαμόρφωσης των τέκνων τους. Η διάσταση αυτή του δικαιώματος παρουσιάζει σημαντικές θεωρητικές και πρακτικές προεκτάσεις, οι οποίες θα αναλυθούν εν εκτάσει στο επόμενο μέρος της παρούσας εργασίας.

Ειδικότερα, το Κράτος οφείλει να αποφεύγει τη μετάδοση μονομερούς διδασκαλίας και να διασφαλίζει τον πλουραλισμό και την ανεκτικότητα στην εκπαίδευση, στοιχεία απολύτως αναγκαία για τη λειτουργία μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2°

Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΔΔΑ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΕΙΔΙΚΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ: ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΕΦΑΡΜΟΓΗΣ

2.1 Η Νομολογία του ΕΔΔΑ στην Προστασία των Δικαιωμάτων του Παιδιού

Η συμβολή της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) στην προστασία των δικαιωμάτων του παιδιού είναι ιδιαίτερα σημαντική, καθώς ενισχύει την ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) που αφορούν τα παιδιά, διασφαλίζοντας την προστασία τους σε νομικό επίπεδο. Στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, το οποίο υπερασπίζεται τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα παιδιά απολαμβάνουν το σύνολο των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών που κατοχυρώνει η ΕΣΔΑ, η οποία έχει επικυρωθεί από όλα τα κράτη μέλη με το Ν. 53/1974 (Σύμβαση της Ρώμης για την προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, Α' 236)³⁰. Η ΕΣΔΑ απαιτεί από τα κράτη μέλη να αναγνωρίζουν τα δικαιώματα που προβλέπονται στη Σύμβαση σε όλα τα πρόσωπα που βρίσκονται υπό την δικαιοδοσία τους, χωρίς εξαιρέσεις λόγω ηλικίας. Έτσι, τα παιδιά, ακόμη και αν δεν αναφέρονται ρητώς στις επιμέρους διατάξεις της ΕΣΔΑ, θεωρούνται πλήρως φορείς των δικαιωμάτων που προστατεύει η Σύμβαση.

Η ΕΣΔΑ περιλαμβάνει συγκεκριμένες διατάξεις που προβλέπουν αυξημένη προστασία όταν οι φορείς των δικαιωμάτων είναι ανήλικοι. Ενδεικτικά, το άρθρο 5 παράγραφος 1 στοιχείο δ) αναφέρεται στην επιτρεπόμενη κράτηση των ανηλίκων για λόγους προστασίας τους ή για να παραπεμφθούν ενώπιον αρμόδιας αρχής, ενώ το άρθρο 6 παράγραφος 1 επιτρέπει περιορισμούς στην εκδίκαση υποθέσεων, όταν πρόκειται για ανηλίκους, για να προστατευθούν τα συμφέροντά τους. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι η συμμετοχή των παιδιών στις διαδικασίες αυτές πρέπει να διασφαλίζει την ουσιαστική τους εμπλοκή, με μέτρα που προσαρμόζονται στην ηλικία και την ωριμότητά τους. Στην υπόθεση T. κατά Ηνωμένου Βασιλείου (αριθ. 24724/1994), το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι, παρόλο που οι διαδικασίες είχαν προσαρμοστεί στο ειδικό πλαίσιο του ανηλίκου, οι αυστηρές διαδικαστικές διατυπώσεις και ο δημόσιος χαρακτήρας της δίκης παραβίασαν το δικαίωμα του ανηλίκου να συμμετέχει ουσιαστικά στην υπόθεση³¹.

Επιπλέον, το δικαίωμα των παιδιών σε δίκαιη δίκη περιλαμβάνει την απαραίτητη πρόσβαση σε δικηγόρο, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ανηλίκους. Στην απόφαση Salduz κατά Τουρκίας (αριθ. 36391/2002), το Δικαστήριο έκρινε ότι η έλλειψη νομικής συνδρομής για ανήλικο κατηγορούμενο κατά τη διάρκεια της ανάκρισης παραβίασε το δικαίωμά του σε δίκαιη δίκη, αφού οι δηλώσεις που έγιναν χωρίς τη βοήθεια

³⁰ Ν. 53/1974.

³¹ Στην υπόθεση T. κατά Ηνωμένου Βασιλείου (αρ. προσφυγής 24724/94, απόφαση 16 Δεκεμβρίου 1999), το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου διαπίστωσε ότι, παρά τις προσπάθειες του κράτους να προσαρμόσει τις ποινικές διαδικασίες στην ηλικία και την ωριμότητα του ανηλίκου προσφεύγοντος, το συνολικό πλαίσιο της δίκης απέτυχε να διασφαλίσει την ουσιαστική συμμετοχή του. Συγκεκριμένα, το Δικαστήριο έκρινε ότι η δίκη, όπως διεξήχθη, δεν πληρούσε τις απαιτήσεις της δίκαιης δίκης κατά το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ, ιδίως λόγω του υπερβολικά δημοσίου χαρακτήρα της διαδικασίας, της τυπικότητας των διαδικασιών, και της έλλειψης κατάλληλων εγγυήσεων για την προστασία της ευαλωτότητας του ανηλίκου. Το Δικαστήριο τόνισε ότι η ουσιαστική συμμετοχή του ανηλίκου στη δίκη αποτελεί κρίσιμο στοιχείο για τη δίκαιη διαδικασία, και έκρινε ότι στην προκειμένη περίπτωση δεν είχαν ληφθεί επαρκή μέτρα ώστε ο προσφεύγων να κατανοήσει και να συμμετάσχει αποτελεσματικά στη διαδικασία. Επομένως, υπήρξε παραβίαση του άρθρου 6 § 1 της ΕΣΔΑ.

δικηγόρου, χρησίμευσαν για την καταδίκη του.³² Εξίσου σημαντικό είναι το άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 της ΕΣΔΑ, το οποίο αναγνωρίζει το δικαίωμα των παιδιών στην εκπαίδευση και επιβάλλει στα κράτη μέλη οι γονείς να διασφαλίζουν την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η ερμηνεία από το ΕΔΔΑ των άρθρων της ΕΣΔΑ που δεν παρέχουν ρητή προστασία για τα παιδιά, όπως τα άρθρα 3 (απαγόρευση βασανιστηρίων και απάνθρωπης μεταχείρισης), 5 (δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία και ασφάλεια) και 8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής). Σε αυτές τις περιπτώσεις, το Δικαστήριο ασκεί αυστηρότερη αναλογικότητα όταν η παρέμβαση του κράτους αφορά τα παιδιά, προκειμένου να εξασφαλιστεί ότι τα μέτρα που πλήττουν τα δικαιώματά τους είναι απολύτως αναγκαία και αναλογικά. Με αυτή τη μέθοδο, η νομολογία του ΕΔΔΑ διασφαλίζει υψηλότερα επίπεδα προστασίας για τα παιδιά και αναγνωρίζει τις ιδιαιτερότητες της ηλικίας τους κατά την εφαρμογή των δικαιωμάτων τους.

2.2 Η ερμηνευτική προσέγγιση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του ΕΔΔΑ για τα δικαιώματα του παιδιού υπό το φως της Σύμβασης του 1989

Κατά την άσκηση του δικαιοδοτικού του έργου, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) συχνά προσεγγίζει τις διατάξεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), μέσω μιας ερμηνευτικής διαδικασίας, προκειμένου να διασφαλίσει την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενώ αναγνωρίζει και τις ενδεχόμενες θετικές υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτές για τα κράτη μέλη. Η προσέγγιση αυτή ευθυγραμμίζεται με τις γενικές αρχές του διεθνούς δικαίου, το οποίο επιδιώκει την καθολική προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Το Δικαστήριο αναγνωρίζει την ευρεία διεθνή συναίνεση ότι σε κάθε απόφαση που αφορά τα παιδιά, προέχει το συμφέρον τους, όπως διατυπώνεται στην απόφαση *Neulinger et Shuruk* κατά Ελβετίας, αρ. 41615/07³³.

Ειδικότερα, το ΕΔΔΑ έχει ξεκαθαρίσει ότι οι υποχρεώσεις που απορρέουν από την ΕΣΔΑ και αφορούν τα δικαιώματα των παιδιών, πρέπει να ερμηνεύονται με βάση τη Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα

³² Στην υπόθεση *Salduz* κατά Τουρκίας (αρ. 36391/02, απόφαση της 27ης Νοεμβρίου 2008), το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 6 § 1 σε συνδυασμό με το άρθρο 6 § 3 στοιχ. (γ) της ΕΣΔΑ, κρίνοντας ότι η μη παροχή νομικής συνδρομής σε ανήλικο κατηγορούμενο κατά τη διάρκεια της αστυνομικής ανάκρισης υπονόμωσε το δικαίωμά του σε δίκαιη δίκη. Ειδικότερα, το Δικαστήριο επισήμανε ότι οι δηλώσεις που ελήφθησαν από τον προσφεύγοντα χωρίς την παρουσία δικηγόρου χρησιμοποιήθηκαν μεταγενέστερα ως κύριο αποδεικτικό στοιχείο για την καταδίκη του, γεγονός που παραβίασε την αρχή της ισότητας των όπλων και το δικαίωμα υπεράσπισης. Το Δικαστήριο τόνισε επίσης τη θεμελιώδη σημασία της παροχής νομικής βοήθειας από το αρχικό στάδιο της ποινικής διαδικασίας, ιδίως όταν πρόκειται για ανήλικο κατηγορούμενο.

³³ Στην υπόθεση *Neulinger και Shuruk* κατά Ελβετίας (αρ. 41615/07, απόφαση της 6ης Ιουλίου 2010), το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου εξέτασε τις διατάξεις του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, το οποίο κατοχυρώνει το δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, σε συνδυασμό με τη Σύμβαση της Χάγης του 1980 για τις διεθνείς απαγωγές παιδιών. Συγκεκριμένα, η υπόθεση αφορούσε την απόφαση των ελβετικών αρχών να επιστρέψουν ένα παιδί στον πατέρα του στο Ισραήλ, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Χάγης, παρά την αντίθετη επιθυμία της μητέρας του και την επιμονή της ότι η επιστροφή αυτή θα έθετε σε κίνδυνο την ψυχική ευημερία του παιδιού. Το Δικαστήριο έκρινε ότι οι ελβετικές αρχές δεν έλαβαν επαρκώς υπόψη το υπέρτερο συμφέρον του παιδιού κατά τη λήψη της απόφασης για την επιστροφή του, ούτε αξιολόγησαν επαρκώς τον κίνδυνο που θα αντιμετώπιζε το παιδί, εστιάζοντας υπέρμετρα στη μηχανιστική εφαρμογή της Σύμβασης της Χάγης. Κατέληξε, επομένως, στο ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, επισημαίνοντας πως, σε κάθε περίπτωση που αφορά την επιστροφή τέκνου στο πλαίσιο διεθνούς διαφοράς επιμέλειας, πρέπει να δίνεται προτεραιότητα στο συμφέρον του παιδιού, το οποίο δεν μπορεί να υποχωρεί έναντι της υποχρέωσης τήρησης διεθνών διαδικαστικών μηχανισμών.

Δικαιώματα του Παιδιού³⁴, η οποία κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον ν. 2101/1992 (Α' 192) και τέθηκε σε ισχύ από τις 10 Ιουνίου 1993. Στην απόφαση της 4 Οκτωβρίου 2012 (Harroudj κατά Γαλλίας, αρ. 43631/2009)³⁵, το Δικαστήριο ερμήνευσε τις υποχρεώσεις των κρατών μελών, με γνώμονα τις αρχές της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών. Επιπλέον, το ΕΔΔΑ αποδέχεται τον ορισμό του παιδιού, όπως αυτός διατυπώνεται στο άρθρο 1 της Σύμβασης των Ηνωμένων Εθνών, σύμφωνα με τον οποίο παιδί θεωρείται κάθε άτομο ηλικίας κάτω των 18 ετών (Güneş κατά Τουρκίας, αρ. 70337/2001, 20 Ιανουαρίου 2009³⁶).

Στην απόφαση της 23 Ιουνίου 2008 (Maslov κατά Αυστρίας, αρ. 1638/2003), το ΕΔΔΑ ανέλυσε το δικαίωμα του προσφεύγοντος, ο οποίος είχε καταδικαστεί για εγκλήματα που είχε διαπράξει ως ανήλικος, σε συνδυασμό με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, που κατοχυρώνει το δικαίωμα στην οικογενειακή και ιδιωτική ζωή. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το Δικαστήριο ερμήνευσε το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με τις διατάξεις της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού, όπως τα άρθρα 1 (ορισμός του παιδιού), 3 παράγραφος 1 (προτεραιότητα του συμφέροντος του παιδιού σε όλες τις αποφάσεις που το αφορούν) και 40 παράγραφος 1 (δικαίωμα του παιδιού σε μεταχείριση που σέβεται την αξιοπρέπειά του και την ανάγκη επανένταξής του στην κοινωνία, λαμβάνοντας υπόψη την ηλικία του)³⁷.

Η νομολογία του ΕΔΔΑ υπογραμμίζει τη σημασία του διεθνούς δικαίου και των διεθνών συνθηκών, όπως η Σύμβαση των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα του Παιδιού, στην ερμηνεία και εφαρμογή των διατάξεων της ΕΣΔΑ, διασφαλίζοντας ότι οι αποφάσεις που αφορούν τα παιδιά λαμβάνουν υπόψη το σύνολο των δικαιωμάτων τους και τις ιδιαίτερες ανάγκες τους, χωρίς να παραγνωρίζονται τα θεμελιώδη δικαιώματα³⁸ που τους αναγνωρίζονται διεθνώς.

³⁴ Σύμβαση, 20 Νοεμβρίου 1989.

³⁵ Η υπόθεση Harroudj κατά Γαλλίας (αρ. 43631/2009) αφορά την προσφυγή μιας γυναίκας με καταγωγή από την Αλγερία, η οποία διέμενε στη Γαλλία και ήθελε να υιοθετήσει ένα παιδί από την Αλγερία. Η προσφεύγουσα υποστήριξε ότι η απόρριψη της αίτησής της παραβίασε το δικαίωμά της στον σεβασμό της οικογενειακής ζωής κατά το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ωστόσο, έκρινε ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 8. Συγκεκριμένα, αναγνώρισε μεν την ύπαρξη οικογενειακού δεσμού, αλλά θεώρησε ότι η άρνηση των γαλλικών αρχών να επιτρέψουν την υιοθεσία του παιδιού εντασσόταν εντός του περιθωρίου εκτίμησης του κράτους. Το Δικαστήριο έλαβε υπόψη του την ανάγκη προστασίας της δημόσιας τάξης και την πολυπλοκότητα των διακρατικών νομικών διαφορών. Αν και έκανε αναφορά σε διεθνείς συμβάσεις, όπως η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού, το Δικαστήριο δεν θεμελίωσε την απόφασή του απευθείας σε αυτές, αλλά τις επικαλέστηκε για να ερμηνεύσει τις υποχρεώσεις των κρατών μελών στο πλαίσιο του άρθρου 8.

³⁶ Η υπόθεση Güneş κατά Τουρκίας (αρ. 70337/2001, απόφαση της 20ής Ιανουαρίου 2009) αφορά την καταγγελία ενός Τούρκου υπηκόου, ο οποίος κρατείτο στις φυλακές και του είχε αποστερηθεί το δικαίωμα να επικοινωνεί με την κόρη του. Ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι η άρνηση των τουρκικών αρχών να του επιτρέψουν την τακτική επικοινωνία με το παιδί του συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 8 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), δηλαδή του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η άρνηση της τουρκικής διοίκησης να επιτρέψει τις επισκέψεις της κόρης του προσφεύγοντος στη φυλακή, χωρίς να παρέχεται ειδική αιτιολόγηση για την απόφαση αυτή και χωρίς να λαμβάνονται υπόψη το υπέρτερο συμφέρον του παιδιού και η σημασία της διατήρησης των οικογενειακών δεσμών, συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η πλήρης αποκοπή της επικοινωνίας πατέρα-κόρης, χωρίς την εξέταση εναλλακτικών ή ηπιότερων μέτρων, και χωρίς να εξεταστούν επαρκώς οι συνέπειες για το παιδί, δεν μπορούσε να θεωρηθεί «αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία». Έτσι, καταλήγει ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 8 της Σύμβασης.

³⁷ Στην απόφαση Maslov κατά Αυστρίας, το Δικαστήριο τόνισε τη σημασία της προστασίας των δικαιωμάτων των ανηλίκων κατά τη διάρκεια της ποινικής διαδικασίας, και υπογράμμισε ότι η ηλικία του ατόμου και οι ανάγκες του δεν μπορούν να αγνοηθούν, ακόμη και σε περιπτώσεις σοβαρών εγκλημάτων. Συνεπώς, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση των δικαιωμάτων του προσφεύγοντος, λόγω της ανεπάρκειας της αυστριακής δικαστικής διαδικασίας να λάβει πλήρως υπόψη τις απαιτήσεις της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού και του Άρθρου 8 της ΕΣΔΑ.

³⁸ Βλαχόπουλος Σπύρος (2017).

2.3 Η Ιδιωτική και Οικογενειακή Ζωή του Παιδιού στην ΕΣΔΑ: Η Νομολογία του ΕΔΔΑ και το Βέλτιστο Συμφέρον του Παιδιού

Οι ειδικότερες πτυχές προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του παιδιού, όπως προβλέπονται από τη Σύμβαση για την Προστασία των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), συνιστούν έναν καθοριστικό τομέα δικαίου, ιδίως όταν εξετάζεται το δικαίωμα του παιδιού στην προστασία της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, σύμφωνα με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ. Ο όρος "βέλτιστο συμφέρον του παιδιού" αποτελεί κεντρικό άξονα στις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΑ), αν και δεν προβλέπεται ρητά από τη Σύμβαση αυτή, όπως συμβαίνει με τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο Δίκαιο της ΕΕ, το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού ενσωματώνεται στις διατάξεις που αφορούν τη σεβαστή οικογενειακή ζωή, εντούτοις, η έμφαση στο συγκεκριμένο ζήτημα εντός του πλαισίου της ΕΣΔΑ διαφαίνεται μέσω της ερμηνείας του Δικαστηρίου, το οποίο λαμβάνει υπόψη άλλες διεθνείς συμβάσεις, όπως η Σύμβαση του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα του Παιδιού³⁹.

Στη νομολογία του ΕΔΔΑ, η αρχή του βέλτιστου συμφέροντος του παιδιού αξιοποιείται ως εργαλείο για την εκτίμηση της αναλογικότητας, όταν πρόκειται να κριθεί η συμβατότητα κρατικής επέμβασης με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ. Ειδικότερα, το συμφέρον του παιδιού σταθμίζεται ως ουσιώδης παράγοντας όταν η επέμβαση περιορίζει το δικαίωμα του ίδιου του παιδιού στην ιδιωτική ή οικογενειακή ζωή, όπως αυτό κατοχυρώνεται στην παράγραφο 1 του εν λόγω άρθρου. Στην υπόθεση *Mennesson* κατά Γαλλίας (2014), το Δικαστήριο εξέτασε την άρνηση των γαλλικών αρχών να αναγνωρίσουν τα παιδιά που γεννήθηκαν μέσω παρένθετης μητρότητας στις ΗΠΑ, κρίνοντας ότι η προστασία της οικογενειακής ζωής των γονέων δεν παραβιάστηκε, καθώς η οικογένεια μπορούσε να απολαύσει οικογενειακή ζωή στη Γαλλία. Ωστόσο, στην περίπτωση των παιδιών, το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι η μη νομική αναγνώριση της βιολογικής σχέσης με τον πατέρα τους υπονόμει την κοινωνική τους ταυτότητα, κάτι που συνιστά σοβαρή παραβίαση της ιδιωτικής τους ζωής⁴⁰. Το ΕΔΔΑ ερμήνευσε τη σχέση αυτή ως θεμελιώδη πτυχή του δικαιώματος στο σεβασμό της ιδιωτικής ζωής, κρίνοντας ότι η άρνηση αναγνώρισης ήταν υπερβολική και αντίθετη με το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού.

Επιπλέον, στην υπόθεση *T.* κατά Τσεχικής Δημοκρατίας (2014)⁴¹, το ΕΔΔΑ εξέτασε την περίπτωση τοποθέτησης ενός παιδιού σε ίδρυμα και τη διακοπή της επαφής του με τον πατέρα του. Το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι τα παιδιά έχουν το δικαίωμα να διατηρούν δεσμούς με την οικογένειά τους, εκτός από περιπτώσεις όπου αυτό δεν εξυπηρετεί το υπέρτατο συμφέρον τους. Στην περίπτωση αυτή, το ΕΔΔΑ

³⁹ Gabel, M. (2011). Best interests of the child in European human rights law. *Human Rights Law Review*, 11(4), 561-578. Το άρθρο αυτό εξετάζει τη θέση του συμφέροντος του παιδιού στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού δικαίου ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αναλύοντας τον τρόπο με τον οποίο τα δικαστήρια, και ιδίως το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΔΑ), ερμηνεύουν και εφαρμόζουν την αρχή του συμφέροντος του παιδιού στην επίλυση νομικών διαφορών που αφορούν ανηλίκους. Στο άρθρο, ο Gabel αναλύει τη σημασία της αρχής του "καλύτερου συμφέροντος του παιδιού", όπως ορίζεται στη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού του ΟΗΕ, και εξετάζει πώς αυτή η αρχή ενσωματώνεται στο ευρωπαϊκό δίκαιο, κυρίως σε σχέση με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και τις αποφάσεις του ΕΔΔΑ. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει τη σημασία της προτεραιότητας του συμφέροντος του παιδιού σε κάθε νομική απόφαση που το αφορά, προκειμένου να εξασφαλιστεί η κατάλληλη προστασία και ενδυνάμωση των δικαιωμάτων των ανηλίκων. Το άρθρο του Gabel συζητά, επίσης, τις προκλήσεις και τις αντιφάσεις που ενδέχεται να προκύψουν όταν συνδυάζονται τα συμφέροντα του παιδιού με άλλα δικαιώματα και συμφέροντα, όπως η προστασία των γονικών δικαιωμάτων ή τα συμφέροντα του κράτους. Στο επίκεντρο του άρθρου βρίσκεται η ερμηνεία του ΕΔΔΑ όσον αφορά το Άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, το οποίο προστατεύει το δικαίωμα στην οικογενειακή ζωή, καθώς και τη συνύπαρξή του με τις διεθνείς συμφωνίες για τα δικαιώματα των παιδιών, και πώς το Δικαστήριο αυτό ερμηνεύει και εφαρμόζει την αρχή του καλύτερου συμφέροντος του παιδιού στην πράξη.

⁴⁰ *Mennesson* κατά Γαλλίας, αριθ. προσφ. 65192/11, απόφαση της 26ης Ιουνίου 2014 (ΕΔΔΑ).

⁴¹ *T.* κατά Τσεχικής Δημοκρατίας, αριθ. προσφυγής 19315/11, απόφαση της 17ης Ιουλίου 2014.

έκρινε ότι η τοποθέτηση του παιδιού σε ίδρυμα ήταν δικαιολογημένη, καθώς είχε προηγηθεί ενδελεχής αξιολόγηση από τις αρμόδιες αρχές, ενώ οι περιορισμοί στην επικοινωνία του παιδιού με την οικογένειά του παραβίασαν το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ λόγω της έλλειψης κατάλληλου ελέγχου και εποπτείας στις αποφάσεις του ιδρύματος.

Σε πολλές άλλες περιπτώσεις, το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού διαδραματίζει ρόλο στην εκτίμηση του εάν η παρέμβαση στο δικαίωμα του γονέα για οικογενειακή ζωή είναι δικαιολογημένη. Στην υπόθεση Levin κατά Σουηδίας (2012)⁴², το Δικαστήριο ανέφερε ότι οι περιορισμοί στην επικοινωνία της μητέρας με τα παιδιά της δεν παραβίασαν τα δικαιώματα της οικογένειας, καθώς οι περιορισμοί αυτοί είχαν ως σκοπό την προστασία του βέλτιστου συμφέροντος των παιδιών, τα οποία αντιμετώπιζαν σοβαρά προβλήματα παραμέλησης υπό την επιμέλεια της μητέρας.

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι υποθέσεις που αφορούν τη μετανάστευση και το άσυλο, όπου το Δικαστήριο επισημαίνει ότι το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ δεν παρέχει απόλυτο δικαίωμα διαμονής σε χώρα, ούτε απαγορεύει την απέλαση. Ωστόσο, σε περιπτώσεις που αφορούν την οικογενειακή ζωή, το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού πρέπει να ληφθεί υπόψη κατά την εκτίμηση του αν το μέτρο περιορισμού είναι αναγκαίο και αναλογικό. Στην υπόθεση Sen κατά Κάτω Χωρών (2014)⁴³, το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι οι εθνικές αρχές δεν είχαν λάβει υπόψη τους το βέλτιστο συμφέρον των παιδιών κατά την απόρριψη του αιτήματος για επανένωση της οικογένειας, κρίνοντας ότι υπήρχε παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ.

Τέλος, ιδιαίτερη σημασία έχει η νομολογία του ΕΔΔΑ σε σχέση με την διοικητική κράτηση ανηλίκων, ιδίως σε περιπτώσεις απέλασης. Στην απόφαση Poron κατά Γαλλίας (2012), το Δικαστήριο επισήμανε τη «απόλυτη ευαλωτότητα» των παιδιών σε τέτοιες καταστάσεις και την ανάγκη τήρησης των αναγκαίων ανθρωπιστικών προτύπων. Η απόφαση αυτή αναδεικνύει τη σημασία της προστασίας των δικαιωμάτων των παιδιών ακόμα και σε συνθήκες διοικητικής κράτησης, σύμφωνα με τις διατάξεις της Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Παιδιού.

2.4 Απαγόρευση Διακρίσεων και Εφαρμογή του Άρθρου 14 της ΕΣΔΑ σε Κοινωνικά και Μορφωτικά Δικαιώματα: Υποθέσεις του ΕΔΔΑ

Η έννοια των κοινωνικών και μορφωτικών δικαιωμάτων, σε συνδυασμό με την απαγόρευση διακρίσεων, συνιστά θεμελιώδες ζήτημα στην ερμηνεία της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), ιδίως υπό το πρίσμα του άρθρου 14 που προβλέπει την απαγόρευση των διακρίσεων. Στο πλαίσιο αυτό, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) έχει εξετάσει και εκδικάσει πληθώρα υποθέσεων, οι οποίες εστιάζουν στην προστασία των δικαιωμάτων των ατόμων και των ομάδων που πλήττονται από αδικαιολόγητες διακρίσεις σε διάφορους τομείς της κοινωνικής και μορφωτικής ζωής.

⁴² Levin κατά Σουηδίας, αριθ. προσφ. 35141/06, απόφαση της 15ης Μαρτίου 2012.

⁴³ Sen κατά Κάτω Χωρών, αριθ. προσφ. 31465/08, απόφαση της 4.6.2013 (ΕΔΔΑ). Στην υπόθεση αυτή, οι προσφεύγοντες, τούρκοι υπήκοοι νόμιμα διαμένοντες στις Κάτω Χώρες, είχαν ζητήσει την επανένωση με τη θυγατέρα τους, η οποία ζούσε με συγγενείς στην Τουρκία. Οι ολλανδικές αρχές απέρριψαν το αίτημα, επικαλούμενες ότι το παιδί είχε διαμείνει επί σειρά ετών εκτός της πυρηνικής οικογένειας και ότι δεν υπήρχε «πραγματική οικογενειακή ζωή» υπό την έννοια του άρθρου 8 ΕΣΔΑ. Το ΕΔΔΑ απέρριψε την επιχειρηματολογία αυτή, κρίνοντας ότι υπήρχε οικογενειακός δεσμός ο οποίος χρήζει προστασίας και ότι η άρνηση της οικογενειακής επανένωσης συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 8. Το Δικαστήριο επισήμανε ότι οι αρχές δεν έλαβαν επαρκώς υπόψη το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού, το οποίο έτεινε προς την επανένωση με τους φυσικούς του γονείς, ενόψει και της ύπαρξης ισχυρού δεσμού.

Η απόφαση της 11ης Οκτωβρίου 2021 στην υπόθεση Genovese κατά Μάλτας (αριθ. 53124/2009)⁴⁴ αφορά την άρνηση χορήγησης ιθαγένειας σε παιδί που γεννήθηκε εκτός γάμου, γεγονός το οποίο, σύμφωνα με το ΕΔΔΑ, προσβάλλει το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή όπως αυτό κατοχυρώνεται από το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ. Η υπόθεση ανέδειξε ζητήματα κοινωνικής ταυτότητας και το δικαίωμα του παιδιού να αποκτήσει ιθαγένεια, κρίνοντας ότι η άρνηση αυτή συνιστά διακριτική μεταχείριση χωρίς βάσιμους λόγους, παραβιάζοντας ταυτόχρονα το άρθρο 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ.

Επιπλέον, σημαντική είναι η απόφαση της 21ης Ιουνίου 2011 στην υπόθεση Ronomayroni κατά Βουλγαρίας (αριθ. 5335/05)⁴⁵, όπου το ΕΔΔΑ διαπίστωσε διακριτική μεταχείριση σε βάρος δύο Ρώσων μαθητών χωρίς μόνιμη διαμονή στη Βουλγαρία, λόγω της επιβολής διδάκτρων στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Η απόφαση αναδεικνύει το περιορισμένο περιθώριο εκτίμησης του κράτους σε ζητήματα που αφορούν την εκπαίδευση, ιδίως όταν αυτή είναι απαραίτητη για την προσωπική ανάπτυξη και κοινωνική ένταξη των παιδιών, επισημαίνοντας ότι οι διακρίσεις στην πρόσβαση στην εκπαίδευση πρέπει να δικαιολογούνται αυστηρά και μόνο υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις.

Ομοίως, σημαντικές είναι οι υποθέσεις που αφορούν τη διακριτική μεταχείριση των παιδιών Ρομά στο εκπαιδευτικό σύστημα. Στην απόφαση D.H. κ.λπ. κατά Τσεχικής Δημοκρατίας (αριθ. 1.57375/2000)⁴⁶, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι η τοποθέτηση υπερβολικά μεγάλου αριθμού παιδιών Ρομά σε ειδικά σχολεία για μαθησιακές δυσκολίες χωρίς καμία αιτιολογία συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου Αριθ. 1. Το Δικαστήριο τόνισε ότι τέτοιες πρακτικές, οι οποίες διαχωρίζουν τα παιδιά Ρομά από το γενικό εκπαιδευτικό σύστημα, έχουν ως συνέπεια την ενίσχυση των κοινωνικών ανισοτήτων και εμποδίζουν την προσωπική τους ανάπτυξη και κοινωνική ένταξη.

Αντίστοιχα, στην υπόθεση Oršuš κ.λπ. κατά Κροατίας (αριθ. 15766/2003)⁴⁷, το ΕΔΔΑ εξέτασε την ύπαρξη τάξεων μόνο για παιδιά Ρομά σε κανονικά σχολεία, τονίζοντας ότι, ενώ η τοποθέτηση σε ειδικές τάξεις για λόγους γλωσσικής αδυναμίας μπορεί να είναι δικαιολογημένη, η διακριτική μεταχείριση καθίσταται προβληματική όταν δεν παρέχονται επαρκείς εγγυήσεις για την ενσωμάτωση αυτών των παιδιών σε κανονικές τάξεις, καθώς και για την αξιολόγηση των μαθησιακών τους αναγκών. Το Δικαστήριο έκρινε ότι χωρίς τις κατάλληλες εγγυήσεις, η πρακτική αυτή παραβιάζει το άρθρο 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου Αριθ. 1 της ΕΣΔΑ.

⁴⁴ Genovese κατά Μάλτας, αριθ. προσφ. 53124/2009, απόφαση της 11.10.2011 (ΕΔΔΑ), στην υπόθεση ο προσφεύγων, γεννημένος στο Ηνωμένο Βασίλειο εκτός γάμου από μητέρα Βρετανίδα και πατέρα υπήκοο Μάλτας, ζήτησε τη μαλτεζική ιθαγένεια. Το αίτημά του απορρίφθηκε, καθώς, σύμφωνα με τη μαλτεζική νομοθεσία, μόνο τέκνα γεννημένα εντός γάμου από Μαλτέζο πατέρα αποκτούσαν αυτόματα την ιθαγένεια ή μπορούσαν να την ζητήσουν. Ο προσφεύγων ισχυρίστηκε ότι η άρνηση αυτή συνιστούσε διάκριση εις βάρος του λόγω της εξώγαμης καταγωγής του. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, διότι το δικαίωμα στην ιθαγένεια –αν και δεν προστατεύεται αυτοτελώς από τη Σύμβαση– αγγίζει τον πυρήνα της προσωπικής ταυτότητας και εμπίπτει στο πεδίο του άρθρου 8. Το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η διάκριση με κριτήριο τη γέννηση εντός ή εκτός γάμου δεν μπορούσε να δικαιολογηθεί αντικειμενικά και λογικά και παραβίαζε την αρχή της ίσης μεταχείρισης.

⁴⁵ Ronomayroni κατά Βουλγαρίας, αριθ. προσφ. 5335/05, απόφαση της 21.6.2011 (ΕΔΔΑ), αφορά την άρνηση μεταχείριση αλλοδαπών μαθητών σε σχέση με την υποχρέωση καταβολής διδάκτρων για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, υπό το πρίσμα του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ (δικαίωμα στην εκπαίδευση).

⁴⁶ D.H. και λοιποί κατά Τσεχικής Δημοκρατίας, αριθ. προσφ. 1.57375/2000, απόφαση της 13.11.2007 (ΕΔΔΑ), όπου το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 2 ΠΠΠ λόγω συστηματικής διάκρισης Ρομά μαθητών στην εκπαίδευση.

⁴⁷ Oršuš και λοιποί κατά Κροατίας, αριθ. προσφ. 15766/2003, απόφαση της 16.3.2010 (ΕΔΔΑ). Αφορά καταγγελίες για διάκριση σε βάρος παιδιών Ρομά στο εκπαιδευτικό σύστημα της Κροατίας.

Τέλος, η απόφαση G.L v. Italy (59751/15, 10.9.2020)⁴⁸ αναδεικνύει το ζήτημα της παροχής κατάλληλης εκπαιδευτικής βοήθειας σε παιδιά με αναπηρίες. Συγκεκριμένα, η προσφεύγουσα, ενεργώντας εκ μέρους της ανήλικης κόρης της, ισχυρίστηκε ότι οι ιταλικές αρχές απέτυχαν να διασφαλίσουν επαρκή εκπαιδευτική υποστήριξη για το παιδί, το οποίο είχε βαριά αναπηρία. Παρά την αρχική αναγνώριση των αναγκών του παιδιού από τα αρμόδια όργανα και την κατάρτιση εξατομικευμένου εκπαιδευτικού σχεδίου, οι απαραίτητες παροχές (όπως συνοδός ή βοηθητικό προσωπικό) δεν υλοποιήθηκαν στην πράξη, με αποτέλεσμα να παρακωλύεται η ουσιαστική συμμετοχή του παιδιού στην εκπαιδευτική διαδικασία. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου, κρίνοντας ότι το παιδί υπέστη διάκριση λόγω αναπηρίας και ότι το κράτος δεν εξασφάλισε αποτελεσματική και ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση. Το Δικαστήριο έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στις θετικές υποχρεώσεις των κρατών να λάβουν μέτρα προς ενσωμάτωση των ατόμων με αναπηρία στο γενικό εκπαιδευτικό σύστημα, σύμφωνα και με τις αρχές της Σύμβασης του ΟΗΕ για τα Δικαιώματα των Ατόμων με Αναπηρίες (CRPD).

Οι ανωτέρω αποφάσεις καταδεικνύουν τη σημασία της ίσης πρόσβασης στην εκπαίδευση και της απαγόρευσης των διακρίσεων, ιδίως όσον αφορά τα ευάλωτα παιδιά και τις μειονότητες, σε κάθε τομέα της κοινωνικής και μορφωτικής τους ζωής.

⁴⁸ G.L. κατά Ιταλίας, αριθ. προσφ. 59751/15, απόφαση της 10.9.2020 (ΕΔΔΑ), όπου διαπιστώθηκε παραβίαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 2 ΠΠΠ λόγω αποτυχίας του κράτους να παράσχει σε παιδί με βαριά αναπηρία αποτελεσματική πρόσβαση στην εκπαίδευση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο

Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΠΕΡΙΘΩΡΙΟΠΟΙΗΣΗ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΕΙΔΙΚΟΤΕΡΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΤΗΣ ΜΕΙΟΝΟΤΗΤΑΣ ΡΟΜΑ ΚΑΙ Η ΝΟΜΟΛΟΓΙΑΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

3.1 Η θεμελίωση του δικαιώματος στην εκπαίδευση και η ιδιαίτερη θέση των παιδιών της μειονότητας Ρομά στην Ευρωπαϊκή Ένωση

Η εκπαίδευση αποτελεί έναν από τους βασικότερους θεσμικούς μηχανισμούς κοινωνικοποίησης, αυτοπραγμάτωσης και προστασίας των δικαιωμάτων του παιδιού. Δεν περιορίζεται μόνο στη μετάδοση γνώσεων, αλλά επιτελεί κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση των αξιών, της κοινωνικής συνείδησης και της προσωπικής ελευθερίας κάθε ατόμου ήδη από τη νηπιακή ηλικία. Ιδίως για τα παιδιά, η πρόσβαση σε ποιοτική και χωρίς διακρίσεις εκπαίδευση δεν αποτελεί απλώς δικαίωμα, αλλά ουσιώδη όρο για την άρση ανισοτήτων και την εξασφάλιση της μελλοντικής τους ενσωμάτωσης στον κοινωνικό ιστό.

Στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η σημασία της παιδικής εκπαίδευσης έχει αναγνωριστεί ως ο ακρογωνιαίος λίθος για τη συνοχή και τη βιωσιμότητα των δημοκρατικών κοινωνιών. Αν και η αρμοδιότητα στον τομέα της εκπαίδευσης παραμένει κυρίως στα κράτη μέλη, η Ευρωπαϊκή Ένωση ασκεί συντονιστικό και υποστηρικτικό ρόλο, αναπτύσσοντας στρατηγικές που αποσκοπούν στην προώθηση της ισότητας, της ενσωμάτωσης και της καταπολέμησης των διακρίσεων, σύμφωνα με τις αρχές που προβλέπονται στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ.

Εντός αυτού του θεσμικού πλαισίου, δίδεται ιδιαίτερη έμφαση στην ανάγκη προστασίας των παιδιών που ανήκουν σε ευάλωτες ή περιθωριοποιημένες κοινωνικές ομάδες. Η εκπαιδευτική πολιτική της Ένωσης στοχεύει στη δημιουργία ενός περιβάλλοντος, όπου όλα τα παιδιά, ανεξαρτήτως καταγωγής ή πολιτισμικής ταυτότητας, έχουν τη δυνατότητα να συμμετέχουν ισότιμα στην εκπαιδευτική διαδικασία και να απολαμβάνουν τα οφέλη της παιδείας ως προϋπόθεσης παροχής και διασφάλισης της ισότητας ευκαιριών.

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση αποτελεί ένα από τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, η προστασία του οποίου προβλέπεται στο άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁴⁹, σε συνδυασμό με την απαγόρευση διακρίσεων που κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 της ίδιας Σύμβασης. Η διάταξη αυτή επιτάσσει στα συμβαλλόμενα κράτη την υποχρέωση εξασφάλισης πρόσβασης όλων των προσώπων σε ένα ελάχιστο και ουσιώδες επίπεδο εκπαίδευσης, ανεξαρτήτως καταγωγής, κοινωνικής τάξης ή άλλων χαρακτηριστικών που συνδέονται με την ταυτότητά τους. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έχει διαμορφώσει σαφές ερμηνευτικό πλαίσιο ως προς την έκταση και το περιεχόμενο της εν λόγω υποχρέωσης, ιδίως σε υποθέσεις που αφορούν την εκπαιδευτική μεταχείριση παιδιών της μειονότητας Ρομά σε διάφορα ευρωπαϊκά κράτη.

⁴⁹ Βλ. άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, το οποίο αναγνωρίζει το δικαίωμα κάθε προσώπου στην εκπαίδευση και επιβάλλει την υποχρέωση του κράτους να σέβεται το δικαίωμα των γονέων να εξασφαλίζουν την εκπαίδευση των τέκνων τους σύμφωνα με τις θρησκευτικές και φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις.

Η μακράιωνη ιστορία διώξεων και κοινωνικού αποκλεισμού που έχει υποστεί η κοινότητα των Ρομά, ιδίως λόγω της ιδιότητάς της ως εθνοτικής μειονότητας, συνεπάγεται την κατάταξή της σε κατηγορία προσώπων που χρήζουν ιδιαίτερης προστασίας υπό το πρίσμα του διεθνούς και ευρωπαϊκού συστήματος προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁵⁰. Οι Ρομά, ως κοινωνική ομάδα, φέρουν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μιας μειονότητας που έχει υποβληθεί σε συστηματική περιθωριοποίηση, τόσο κατά την ιστορική της διαδρομή όσο και στο σύγχρονο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο. Ο αντιτσιγγανισμός, ως μορφή οργανωμένου και επίμονου ρατσισμού, συνεχίζει να ενυπάρχει και να αναπαράγεται με διάφορους τρόπους στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, δημιουργώντας ένα κλίμα δυσμενών διακρίσεων, το οποίο επηρεάζει καθοριστικά τη δυνατότητα των Ρομά να απολαμβάνουν επί ίσοις όροις τα κοινωνικά αγαθά και δη το δικαίωμα στην εκπαίδευση.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έχει αναγνωρίσει ότι η φυλετική διάκριση αποτελεί μία από τις πλέον ανησυχητικές μορφές παραβίασης της Σύμβασης, λόγω της σοβαρής απειλής που ενέχει για την κοινωνική συνοχή και τη δημοκρατική νομιμοποίηση της δημόσιας διοίκησης⁵¹. Ως εκ τούτου, οι κρατικές αρχές φέρουν ιδιαίτερα αυξημένες υποχρεώσεις πρόληψης και καταστολής των φαινομένων αυτών, οφείλοντας να χρησιμοποιούν όλα τα κατάλληλα έννομα μέσα προς αντιμετώπιση των εκδηλώσεων ρατσισμού και μισαλλοδοξίας. Η υποχρέωση των κρατών να καταπολεμούν τις διακρίσεις λόγω φυλής, δεν εξαντλείται στην ποινική ή διοικητική αντιμετώπιση μεμονωμένων περιστατικών ρατσιστικής συμπεριφοράς. Επεκτείνεται επίσης στην ανάληψη θετικών δράσεων που στοχεύουν στη διαμόρφωση ενός κοινωνικού και θεσμικού περιβάλλοντος ανεκτικότητας και σεβασμού στη διαφορετικότητα, η οποία συνιστά βασικό θεμέλιο της ευρωπαϊκής έννομης τάξης και του πολιτισμικού πλουραλισμού που τη διαπνέει.

3.2 Η έννοια της έμμεσης διάκρισης στην εκπαιδευτική πράξη

Σε αυτό το ερμηνευτικό και προστατευτικό πλαίσιο, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έχει εξαγάγει σειρά ουσιωδών αρχών αναφορικά με την αξιολόγηση των διαφοροποιήσεων στην εκπαιδευτική μεταχείριση παιδιών της μειονότητας Ρομά⁵². Πρωτίστως, διαπιστώνεται ότι οι υποθέσεις αυτές κατατάσσονται κυρίως στο πεδίο της έμμεσης διάκρισης,⁵³ ήτοι σε εκείνες τις περιπτώσεις όπου ένα κανονιστικό ή διοικητικό μέτρο, χωρίς να προβάλλει ρητά διακριτική πρόθεση, παράγει δυσμενείς συνέπειες για συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα. Η διαπίστωση ύπαρξης έμμεσης διάκρισης δεν προϋποθέτει την απόδειξη πρόθεσης εκ μέρους των κρατικών αρχών να εισαγάγουν ή να διατηρήσουν διακριτική μεταχείριση. Αντιθέτως, κατά το εφαρμοστέο νομικό πρότυπο, κρίσιμο στοιχείο αποτελεί το αντικειμενικά διαπιστούμενο αποτέλεσμα που παράγεται από την εφαρμογή ενός κανονιστικού μέτρου ή πρακτικής. Εφόσον το μέτρο αυτό επιφέρει, χωρίς εύλογη αιτιολόγηση, δυσμενείς συνέπειες σε

⁵⁰ Η υπόθεση *Chapman* κατά Ηνωμένου Βασιλείου (αρ. προσφ. 27238/95, απόφαση 18.01.2001) αφορά τα δικαιώματα της κοινότητας των Ρομά και τη στάθμιση μεταξύ του δικαιώματος στον σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, κατά το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, και των περιορισμών που επιβάλλονται από την πολεοδομική νομοθεσία. Το Δικαστήριο αναγνωρίζει ότι, λόγω της μακράιωνης ιστορίας διώξεων, κοινωνικού αποκλεισμού και περιθωριοποίησης, οι Ρομά συνιστούν ομάδα που χρήζει ιδιαίτερης προστασίας στο πλαίσιο τόσο του ευρωπαϊκού όσο και του διεθνούς συστήματος προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η αναγνώριση αυτή θεμελιώνει αυξημένες υποχρεώσεις για τα συμβαλλόμενα κράτη, ιδίως ως προς τη λήψη υπόψη των ιδιαιτεροτήτων του τρόπου ζωής των Ρομά κατά την εφαρμογή της εσωτερικής νομοθεσίας, κυρίως σε ζητήματα στέγασης και εγκατάστασης, τα οποία συνδέονται άρρηκτα με το άρθρο 8 της Σύμβασης.

⁵¹ D.H. και λοιποί κατά Τσεχικής Δημοκρατίας, αρ. προσφ. 57325/00, απόφαση Ολομ. 13.11.2007.

⁵² Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

⁵³ Υπόθεση D.H. και λοιποί κατά Τσεχικής Δημοκρατίας.

συγκεκριμένη ομάδα, όπως οι Ρομά, στοιχειοθετείτε παραβίαση της αρχής της μη διάκρισης, ανεξαρτήτως του υποκειμενικού κινήτρου ή του σκοπού του κράτους.⁵⁴

Περαιτέρω, ιδιαίτερη έμφαση δίδεται στην απαίτηση αντικειμενικής και εύλογης δικαιολόγησης της διαφοροποίησης. Η νομολογία του Δικαστηρίου καθιστά σαφές ότι κάθε μορφή διαφορετικής μεταχείρισης που συνδέεται με φυλετική ή εθνοτική ταυτότητα πρέπει να στηρίζεται σε λόγους εξαιρετικής βαρύτητας. Σε περίπτωση που τέτοια δικαιολόγηση απουσιάζει ή κρίνεται ανεπαρκής, συντρέχει παραβίαση των άρθρων της Σύμβασης⁵⁵.

Οι Ρομά συνιστούν μία εκ των πολυπληθέστερων εθνοτικών μειονοτήτων στον ευρωπαϊκό χώρο και αναγνωρίζεται ως πολιτισμικά προστατευόμενη, διακρατική μειονότητα. Εντούτοις, θεωρείται, με αντικειμενικά κριτήρια, ως μία εκ των πλέον αποκλεισμένων μειονοτήτων σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο αποκλεισμός⁵⁶ αυτός οφείλεται, εν μέρει, στη διαφοροποίηση του πολιτισμικού τους προφίλ, το οποίο χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερη κοινωνική και γεωγραφική κινητικότητα, ιδιαίτερη γλωσσική και πολιτισμική παράδοση, καθώς και έναν εναλλακτικό τρόπο ζωής, στοιχεία που συχνά δυσχεραίνουν την κοινωνική τους ένταξη.⁵⁷

Επίσης, κρίσιμη είναι και η αρχή της μη παραίτησης από το δικαίωμα προστασίας έναντι φυλετικών διακρίσεων.⁵⁸ Ακόμη και αν οι γονείς παιδιών της μειονότητας Ρομά συναινούν ρητώς ή σιωπηρώς στην εκπαιδευτική απομόνωση των τέκνων τους, η εν λόγω συναίνεση δεν δύναται να νομιμοποιήσει τη διακριτική πρακτική. Η φύση του δικαιώματος αυτού, ως θεμελιώδους και αδιαπραγμάτευτου, καθιστά οποιαδήποτε παραίτηση από την άσκησή του νομικά ανεπίτρεπτη, στο μέτρο που θίγει υπέρτατο δημόσιο συμφέρον και διακυβεύει την ίδια τη βάση της δημοκρατικής συνύπαρξης.

Συνεπώς, οι εν λόγω νομολογιακές αρχές συγκροτούν ένα συνεκτικό πλέγμα προστασίας των παιδιών της μειονότητας Ρομά έναντι της εκπαιδευτικής απομόνωσης και των διακρίσεων, το οποίο υποχρεούνται να σέβονται και να εφαρμόζουν τα κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης κατά τη διαμόρφωση και εφαρμογή των αντίστοιχων εκπαιδευτικών πολιτικών.⁵⁹

Μία από τις βασικότερες ουσιαστικές αρχές που έχει παγιωθεί στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αφορά τη διαπίστωση ότι οι πρακτικές διαχωρισμού των παιδιών της μειονότητας Ρομά στην εκπαίδευση, μέσω της τοποθέτησής τους σε ειδικά ή χωριστά

⁵⁴ Υπόθεση Oršuž και λοιποί κατά Κροατίας (αρ. προσφ. 15766/03, απόφ. Ολομ. 16.3.2010).

⁵⁵ Υπόθεση Sejdić και Finci κατά Βοσνίας-Ερζεγοβίνης (προσφ. αρ. 27996/06 και 34836/06, απόφαση 22.12.2009) το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 14 ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 3 του ΠΠΠ, λόγω αποκλεισμού των προσφευγόντων από δημόσια αξιώματα αποκλειστικά βάσει εθνοτικής καταγωγής.

⁵⁶ Βλ. Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 4ης Οκτωβρίου 2023 σχετικά με την κατάσταση των Ρομά στην ΕΕ και την εφαρμογή των εθνικών στρατηγικών ένταξης των Ρομά (2023/2747(RSP)).

⁵⁷ Υπόθεση Chapman κατά Ηνωμένου Βασιλείου (αρ. προσφ. 27238/95, απόφ. 18.01.2001).

⁵⁸ Το Άρθρο 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), το οποίο απαγορεύει τις διακρίσεις στην απόλαυση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται από τη Σύμβαση, θεωρεί το δικαίωμα αυτό ως ουσιώδες και αδιαπραγμάτευτο. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) έχει επανειλημμένα υπογράμμισει ότι η προστασία έναντι φυλετικών διακρίσεων είναι από τη φύση της αδιαπραγμάτευτη.

⁵⁹ Υπόθεση Thlimmenos κατά Ελλάδας (αρ. προσφ. 34369/97). Το Δικαστήριο, στην απόφασή του, υπογράμμισε ότι η απαγόρευση των διακρίσεων δεν περιορίζεται μόνο σε περιπτώσεις όπου υπάρχει σαφής διάκριση ή πρόθεση άνιση μεταχείρισης, αλλά επεκτείνεται και στην έμμεση διάκριση. Ειδικότερα, το Δικαστήριο τόνισε πως είναι απαράδεκτο να επιβάλλονται διαφορετικές συνέπειες σε πρόσωπα λόγω παρελθόντος που συνδέεται με τη φυλετική, θρησκευτική ή άλλη προστατευόμενη ταυτότητα. Η απόφαση αυτή έθεσε σε προτεραιότητα το ουσιαστικό περιεχόμενο της προστασίας έναντι των διακρίσεων, υπογραμμίζοντας ότι η αδικαιολόγητη διαφοροποίηση στην αντιμετώπιση ατόμων λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ή ιστορικών τους περιστάσεων αποτελεί παραβίαση του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με άλλα άρθρα. Με αυτόν τον τρόπο, το Δικαστήριο προωθεί την ισότητα ουσίας και την αποφυγή κάθε μορφής έμμεσης ή άμεσης διάκρισης.

σχολεία ή τάξεις, εμπίπτουν, κατά κανόνα, στο πεδίο εφαρμογής της έννοιας της έμμεσης διάκρισης. Πρόκειται για περιπτώσεις όπου η κρατική πρακτική ή ρύθμιση, αν και εμφανίζεται ουδέτερη εκ πρώτης όψεως, επιφέρει δυσανάλογα δυσμενείς συνέπειες για πρόσωπα που ανήκουν σε μία συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα, χωρίς την ύπαρξη αντικειμενικής και εύλογης δικαιολόγησης.⁶⁰

Το Δικαστήριο έχει ερμηνεύσει τη διάκριση ως άνιση μεταχείριση προσώπων που βρίσκονται σε συγκρίσιμες καταστάσεις, όταν η μεταχείριση αυτή δεν συνοδεύεται από επαρκή και νόμιμη αιτιολόγηση. Ειδικότερα, κάνει διάκριση μεταξύ άμεσης και έμμεσης διάκρισης: η μεν πρώτη προκύπτει όταν ένα άτομο υφίσταται δυσμενέστερη μεταχείριση λόγω συγκεκριμένου χαρακτηριστικού, παραδείγματος χάρη εθνικής καταγωγής⁶¹, η δε δεύτερη αφορά περιπτώσεις όπου μία φαινομενικά ουδέτερη ρύθμιση ή πρακτική οδηγεί στην πράξη σε δυσμενές αποτέλεσμα για μία ομάδα⁶². Στην περίπτωση της έμμεσης διάκρισης, η απουσία πρόθεσης δεν αναιρεί την παράβαση, καθώς το κρίσιμο στοιχείο είναι το αποτέλεσμα που προκαλείται.

Η ύπαρξη, επομένως, μιας γενικής πολιτικής ή διοικητικής πρακτικής δεν αρκεί για να αποκλειστεί η διάκριση, αν η εφαρμογή της συνεπάγεται συστηματική επιβάρυνση για συγκεκριμένη ομάδα του πληθυσμού. Η έμμεση διάκριση μπορεί να στοιχειοθετηθεί ακόμη και όταν το μέτρο έχει εφαρμογή επί όλων ανεξαιρέτως των ατόμων, εφόσον αποδεικνύεται ότι, κατά την πρακτική του εφαρμογή, έχει δυσανάλογη αρνητική επίπτωση επί μιας ομάδας, χωρίς αντικειμενική αιτιολόγηση. Εν προκειμένω, μία *de facto* κατάσταση άνισης μεταχείρισης, που απορρέει από τις κρατικές ενέργειες ή παραλείψεις, συνιστά παραβίαση της Σύμβασης.⁶³

Σε μια σειρά υποθέσεων που έχουν εξεταστεί ενώπιον του Δικαστηρίου, το διακύβευμα δεν αφορούσε τη νομοθετική διατύπωση των διατάξεων περί σχολικής τοποθέτησης, αλλά την εφαρμογή τους στην πράξη, η οποία είχε ως αποτέλεσμα τη συστηματική τοποθέτηση παιδιών Ρομά σε ειδικές εκπαιδευτικές μονάδες χωρίς τεκμηριωμένη αξιολόγηση ή αιτιολόγηση. Η κρίσιμη νομική εκτίμηση επικεντρώθηκε όχι στον σκοπό των μέτρων, αλλά στη λειτουργική τους επίπτωση, ήτοι στο κατά πόσον παρήγαγαν ουσιώδη μειονεκτήματα για τα παιδιά Ρομά έναντι των λοιπών μαθητών.

⁶⁰ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, (1). Thomson Reuters and Contributors.

⁶¹ Υπόθεση Okpiz κατά Γερμανίας (App. No. 59140/00) αφορά καταγγελία για έμμεση φυλετική διάκριση στην εκπαίδευση των παιδιών Ρομά στη Γερμανία. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έκρινε ότι, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική και κοινωνική περιθωριοποίηση των Ρομά, το κράτος έχει υποχρέωση να διασφαλίζει ίση πρόσβαση στην εκπαίδευση, αποφεύγοντας μέτρα ή πρακτικές που οδηγούν σε αποκλεισμό ή μειονεκτική μεταχείριση. Η απόφαση επισημαίνει ότι η προστασία έναντι των διακρίσεων πρέπει να έχει ουσιαστικό περιεχόμενο και να λαμβάνει υπόψη τις ιδιαίτερες ανάγκες μειονοτικών ομάδων, όπως οι Ρομά, ώστε να προωθείται η κοινωνική ένταξη μέσω της εκπαίδευσης.

⁶² Άρθρο 2, παρ. 2(α) και (β) της Οδηγίας 2000/43/ΕΚ του Συμβουλίου της 29ης Ιουνίου 2000 σχετικά με την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης χωρίς διάκριση λόγω φυλής ή εθνικής καταγωγής, όπου ορίζονται οι έννοιες της «άμεσης διάκρισης» και της «έμμεσης διάκρισης» αντίστοιχα.

⁶³ Στην υπόθεση *Adami* κατά Μάλτας (App. No. 42212/15), το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου τόνισε ότι η ύπαρξη γενικής πολιτικής ή διοικητικής πρακτικής δεν απαλλάσσει το κράτος από την ευθύνη αποφυγής συστηματικής δυσμενούς μεταχείρισης συγκεκριμένων ομάδων. Το Δικαστήριο επισήμανε ότι, ακόμη και αν ένα μέτρο εφαρμόζεται σε όλους τους πολίτες, εφόσον στην πράξη επιφέρει δυσανάλογες αρνητικές συνέπειες σε ορισμένη ομάδα χωρίς αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση, τότε στοιχειοθετείται έμμεση διάκριση και παραβίαση της Σύμβασης. Επομένως, το κράτος φέρει θετική υποχρέωση να διασφαλίζει την ίση μεταχείριση, αποτρέποντας τις δυσμενείς επιπτώσεις σε ευάλωτες ή μειονοτικές ομάδες.

Στην υπόθεση Sampanis και λοιποί κατά Ελλάδα, το Δικαστήριο έκρινε ότι η τοποθέτηση παιδιών Ρομά σε προπαρασκευαστικές τάξεις πραγματοποιήθηκε χωρίς ενιαία και διαφανή κριτήρια, με αποτέλεσμα να βασιστεί ουσιαστικά στην εθνοτική τους ταυτότητα και όχι σε αξιολόγηση εκπαιδευτικών αναγκών.⁶⁴

Επιπροσθέτως, σε υποθέσεις όπως Lavidia κατά Ελλάδα⁶⁵, X κατά Αλβανίας⁶⁶, Elmazona κατά Βόρειας Μακεδονίας⁶⁷ και Szolcsán κατά Ουγγαρίας⁶⁸, το Δικαστήριο διαπίστωσε την ύπαρξη σχολικών μονάδων στις οποίες φοιτούσαν αποκλειστικά ή κατά συντριπτική πλειοψηφία μαθητές Ρομά. Αν και στις σχετικές αποφάσεις δεν έγινε ρητή αναφορά στον όρο «έμμεση διάκριση», το ουσιαστικό σκεπτικό του Δικαστηρίου ευθυγραμμίστηκε με τη νομολογία του περί έμμεσης διάκρισης, καθώς έκρινε ότι η συγκέντρωση αυτή οδήγησε σε de facto εκπαιδευτικό διαχωρισμό, ο οποίος στερείτο αντικειμενικής και εύλογης αιτιολόγησης.

Η ερμηνευτική συνέπεια που διακρίνει τις εν λόγω αποφάσεις αναδεικνύει τη σαφή και σταθερή θέση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου ότι η εκπαιδευτική απομόνωση των παιδιών της μειονότητας Ρομά, όταν απορρέει από διοικητικές πρακτικές ή από θεσμική αδράνεια του κράτους και δεν συνοδεύεται από αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση, συνιστά παραβίαση της αρχής της απαγόρευσης των διακρίσεων, όπως αυτή κατοχυρώνεται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.⁶⁹

3.3 Η νομολογιακή θεμελίωση της απαγόρευσης διακρίσεων εις βάρος των Ρομά

Η μειονότητα των Ρομά αντιμετωπίζει πλήθος κοινωνικών και θεσμικών προκλήσεων, με κυριότερη αυτή του δομικού αποκλεισμού, ο οποίος εκδηλώνεται μέσω παραβιάσεων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Μεταξύ των πλέον σοβαρών παραβιάσεων συγκαταλέγεται η άνιση πρόσβαση στην εκπαίδευση, γεγονός το οποίο συνιστά, αφενός, εμφανή αποστέρηση του δικαιώματος στην ισότητα και, αφετέρου, απόδειξη της ανεπάρκειας των μηχανισμών προστασίας των ατομικών και συλλογικών δικαιωμάτων των μελών της εν λόγω μειονότητας. Η εκπαιδευτική περιθωριοποίηση των Ρομά λειτουργεί ως πρόσκομμα τόσο για την εύρυθμη και ανθρωποκεντρική λειτουργία του κοινωνικού κράτους δικαίου, όσο και για την ουσιαστική κοινωνική συνοχή και την ομαλή συνύπαρξη με τον λοιπό πληθυσμό.

Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αναγνωρίζει ότι, σε αρκετές περιπτώσεις, τα συμβαλλόμενα κράτη δεν ενήργησαν με πρόθεση να επιβάλουν διακρίσεις εις βάρος των παιδιών της μειονότητας Ρομά. Αντιθέτως, σύμφωνα με τους ισχυρισμούς τους, τα κράτη επιδίωξαν να

⁶⁴ Sampani and Others v. Greece, Application No. 32526/05, Kjeldsen, Busk Madsen and Pedersen κατά Δανίας, Leyla Şahin κατά Τουρκίας.

⁶⁵ Στην υπόθεση Lavidia και λοιποί κατά Ελλάδα, προσφυγή υπ' αρ. 7973/10, απόφαση 30.05.2013, όπου κρίθηκε ότι η εκπαίδευση παιδιών Ρομά σε χωριστό σχολείο, χωρίς αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση, συνιστούσε έμμεση διάκριση, κατά παράβαση του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 2 ΠΠΠ.

⁶⁶ Στην υπόθεση X and Others v. Albania, αρ. 73548/17 & 45521/19, απόφαση 31.05.2022· το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του αρ. 1 Πρωτ. 12 λόγω κρατικής απραξίας σε περίπτωση εκπαιδευτικής απομόνωσης παιδιών Ρομά και Αιγυπτίων, τονίζοντας την υποχρέωση για άμεση λήψη μέτρων αποκατάστασης.

⁶⁷ Στην υπόθεση Elmazona και λοιποί κατά Βόρειας Μακεδονίας, προσφ. αρ. 11811/20 & 13550/20, απόφαση 13.12.2022· το ΕΔΔΑ διαπίστωσε ότι η de facto δημοτική εκπαίδευση σε σχολεία με εθνοτική πλειοψηφία Ρομά, χωρίς αντικειμενική αιτιολόγηση, συνιστά έμμεση φυλετική διάκριση κατά παράβαση του άρθρου 14 σε συνδυασμό με το άρθρο 2 του ΠΠΠ, και τόνισε την ανάγκη θετικών κρατικών παρεμβάσεων για την ένταξη της μειονότητας.

⁶⁸ Στην υπόθεση Szolcsán κατά Ουγγαρίας (App. No. 61499/17), απόφαση 30.3.2023· το Δικαστήριο διαπίστωσε φυλετική διάκριση λόγω της εκπαίδευσης μαθητή Ρομά σε σχολείο με σχεδόν μόνο Ρομά μαθητές, υποχρεώνοντας την κυβέρνηση να εφαρμόσει εθνική πολιτική τερματισμού της εκπαιδευτικής απομόνωσης.

⁶⁹ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

διευκολύνουν την πρόσβασή τους στην εκπαίδευση, ιδίως υπό τις ιδιαίτερες κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν τις συγκεκριμένες κοινότητες⁷⁰. Ωστόσο, κατά την υλοποίηση των σχετικών πολιτικών, διαπιστώθηκαν δυσκολίες πρακτικής φύσης, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονταν αντιδράσεις ή ακόμη και εκδηλώσεις εχθρότητας από γονείς παιδιών μη Ρομά, οι οποίοι αντιτάχθηκαν στην ενσωμάτωση μαθητών Ρομά στις ίδιες σχολικές μονάδες⁷¹.

Τα ίδια τα εμπλεκόμενα κράτη υποστήριξαν ότι τα προβλήματα που ανακύπτουν στο πλαίσιο της εκπαιδευτικής μεταχείρισης των παιδιών της μειονότητας Ρομά δεν συνιστούν πρωτίστως νομικά ζητήματα, αλλά συνδέονται με ευρύτερες κοινωνικές και διαρθρωτικές προκλήσεις. Επικαλέστηκαν, μεταξύ άλλων, ότι οι Ρομά, αν και τυπικά απολαμβάνουν των ίδιων δικαιωμάτων με τους λοιπούς πολίτες, στην πράξη υφίστανται περιορισμούς στην πρόσβαση και την αξιοποίηση αυτών των δικαιωμάτων⁷², εξαιτίας παραγόντων όπως η φτώχεια, η έλλειψη κοινωνικής στήριξης και οι υφιστάμενες πολιτικές ή τεχνικές ανεπάρκειες.

Αξιοσημείωτο είναι ότι και οι ίδιοι οι προσφεύγοντες, σε αρκετές περιπτώσεις, δεν επικαλέστηκαν την ύπαρξη πρόθεσης διάκρισης εκ μέρους του κράτους⁷³. Η συγκέντρωση υψηλού ποσοστού πληθυσμού Ρομά σε ορισμένες γεωγραφικές περιοχές αποτελούσε προϋπάρχουσα κοινωνικοδημογραφική συνθήκη, και η φοίτηση των παιδιών τους σε συγκεκριμένες σχολικές μονάδες δεν φαίνεται να αποτέλεσε προϊόν συνειδητού σχεδιασμού εκπαιδευτικού διαχωρισμού.⁷⁴

Παρά τα ανωτέρω, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έχει καταστήσει σαφές ότι η έλλειψη πρόθεσης εκ μέρους των αρχών δεν αρκεί για να αποκλείσει την ύπαρξη παραβίασης των διατάξεων της Σύμβασης. Η ενδεχόμενη αγαθή πρόθεση ή η επιδίωξη θεμιτού σκοπού δεν αναιρεί την υποχρέωση του κράτους να αποδεικνύει ότι κάθε μέτρο που διαφοροποιεί τη μεταχείριση μιας ευάλωτης ομάδας στηρίζεται σε αντικειμενικά, εύλογα και αναλογικά κριτήρια. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει σταθερά ότι η έννοια της διάκρισης εστιάζει στο αποτέλεσμα και όχι στο υποκειμενικό κίνητρο. Συνεπώς, ένα μέτρο που, στην πράξη, παράγει αρνητικά αποτελέσματα για τα παιδιά Ρομά χωρίς επαρκή αιτιολόγηση, συνιστά παραβίαση της αρχής της μη διάκρισης.⁷⁵

Από την παραπάνω ερμηνεία καθίσταται σαφές ότι ακόμη και όταν ένα κράτος επιδιώκει την ενσωμάτωση των παιδιών της μειονότητας Ρομά μέσω, για παράδειγμα, της δημιουργίας προπαρασκευαστικών τάξεων, οφείλει να αποδείξει ότι το μέτρο αυτό δεν οδηγεί, εμμέσως, σε εκπαιδευτικό αποκλεισμό. Εφόσον η εφαρμογή της ρύθμισης οδηγεί σε συστηματική απομόνωση των παιδιών αυτών από το γενικό μαθητικό πληθυσμό χωρίς επαρκή εκπαιδευτική ή κοινωνική τεκμηρίωση, στοιχειοθετείται παραβίαση της Σύμβασης⁷⁶, ανεξαρτήτως των αγαθών κινήτρων ή των αντικειμενικών δυσχερειών που επικαλείται το κράτος.

⁷⁰ Στην υπόθεση *Horváth and Kiss v. Hungary*, App. No. 11146/11, απόφαση 29.1.2013, παρ. 92–93· το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι η χρήση πολιτισμικά μεροληπτικών και αντικειμενικά ακατάλληλων ψυχομετρικών δοκιμών για την τοποθέτηση Ρομά μαθητών σε ειδικά σχολεία συνιστά έμμεση διάκριση, επιβάλλοντας θετική υποχρέωση στο κράτος για την υιοθέτηση αντικειμενικών και πολιτισμικά ουδέτερων μέσων αξιολόγησης.

⁷¹ D.H. και λοιποί κατά Τσεχικής Δημοκρατίας, αριθ. προσφ. 1.57375/2000, απόφαση της 13.11.2007 (ΕΔΔΑ).

⁷² Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

⁷³ *X and Others v. Albania*, αρ. 73548/17 & 45521/19, απόφαση 31.05.2022.

⁷⁴ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, (1). Thomson Reuters and Contributors.

⁷⁵ *Lavida και λοιποί κατά Ελλάδας*, προσφυγή υπ' αρ. 7973/10, απόφαση 30.05.2013.

⁷⁶ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, (1). Thomson Reuters and Contributors.

Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) ορίζει ότι διάκριση συντρέχει όταν άτομα που ευρίσκονται σε ουσιωδώς συγκρίσιμες καταστάσεις υπόκεινται σε διαφοροποιημένη μεταχείριση, χωρίς να υπάρχει αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση. Ειδικά όταν η διάκριση βασίζεται σε στοιχεία όπως η φυλή, το χρώμα ή η εθνική καταγωγή⁷⁷, η έννοια της αντικειμενικής και εύλογης δικαιολόγησης ερμηνεύεται με αυστηρότητα.

Στην πράξη, το ΕΔΔΑ έχει αποδεχθεί ότι δεν συνιστά παραβίαση του άρθρου 14 της Σύμβασης η προσωρινή τοποθέτηση παιδιών σε διακριτές τάξεις, όταν τούτο επιβάλλεται από την ανάγκη αντιμετώπισης ανεπαρκούς γνώσης της γλώσσας. Ωστόσο, η παράλειψη λήψης θετικών μέτρων που αποσκοπούν στην άρση της εκπαιδευτικής ανισότητας μπορεί να συνιστά παραβίαση της ίδιας διάταξης.⁷⁸ Στις πρόσφατες αποφάσεις του, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι δεν υπήρξε επαρκής αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση για τη διαφοροποιημένη μεταχείριση των παιδιών της εθνικής μειονότητας των Ρομά, με αποτέλεσμα την εκπαιδευτική απομόνωση, η οποία αναγνωρίζεται ως μορφή διάκρισης⁷⁹ που απαιτεί αυστηρότερη δικαιολόγηση, ακόμα και όταν τα σχολεία παρέχουν χαμηλότερης ποιότητας εκπαίδευση.

Για να καταλήξει στο ως άνω συμπέρασμα, το Δικαστήριο έλαβε υπόψη σειρά ενδεικτικών στοιχείων, όπως η χρήση ακατάλληλων ψυχολογικών και παιδαγωγικών τεστ για την τοποθέτηση των παιδιών σε ειδικά σχολεία, η καθυστέρηση στη δημιουργία προπαρασκευαστικών τάξεων μόνο μετά από επίσημη αναγνώριση του ζητήματος, η αποκλειστική συγκέντρωση μαθητών Ρομά στις προπαρασκευαστικές αυτές τάξεις, καθώς και το γεγονός ότι το νομικό πλαίσιο επέτρεπε ή ανέχονταν τη λειτουργία σχολείων αποκλειστικά για μαθητές Ρομά. Επιπλέον, κρίσιμο ρόλο έπαιξαν η τοποθέτηση των παιδιών σε προκάτ κτίρια που λειτουργούσαν ως παραρτήματα, η έλλειψη σαφών και συγκεκριμένων κανόνων για την ένταξη παιδιών με γλωσσικές δυσκολίες, η απουσία μηχανισμών παρακολούθησης της προόδου και ένταξης, καθώς και η μη ύπαρξη παραδειγμάτων μαθητών που να ολοκλήρωναν την προπαρασκευαστική τάξη και εντάχθηκαν σε κανονική τάξη. Επιπρόσθετα, το ίδιο πρόγραμμα σπουδών για τους μαθητές της μειονότητας Ρομά και τους λοιπούς μαθητές κατέδειξε την έλλειψη αιτιολόγησης για ξεχωριστή εκπαίδευση. Τέλος, το γεγονός ότι η αναλογία των Ρομά στον τοπικό πληθυσμό δεν δικαιολογούσε αποκλειστική φοίτησή τους σε συγκεκριμένα σχολεία και η υπερ-αντιπροσώπευσή τους σε ορισμένες σχολικές μονάδες, ανεξάρτητα από την απουσία αίτησης για μεταφορά από τους γονείς, ενίσχυαν την κρίση περί διάκρισης.⁸⁰

Οι συνέπειες του φαινομένου αυτού είναι πολλαπλές και ιδιαίτερα ανησυχητικές. Σε εσωτερικό επίπεδο, δημιουργούνται έντονες κοινωνικές τριβές, ενώ σε διεθνές επίπεδο εκτίθενται κράτη τα οποία είτε αμελούν είτε αγνοούν τις διεθνείς και ενωσιακές τους υποχρεώσεις έναντι των μειονοτικών ομάδων. Ειδικότερα, η μειονότητα των Ρομά φαίνεται να στερείται σχεδόν καθολικά το θεμελιώδες δικαίωμα της εκπαίδευσης, όπως αυτό κατοχυρώνεται τόσο στο εθνικό όσο και στο διεθνές νομικό πλαίσιο, με συνέπεια την καταγραφή ιδιαίτερα υψηλών ποσοστών αναλφαβητισμού. Παρά τη διάθεση σημαντικών κονδυλίων από την Ευρωπαϊκή Ένωση προς την κατεύθυνση ενίσχυσης της εκπαιδευτικής ενσωμάτωσης των Ρομά, παρατηρείται ότι περίπου το 80% των ενηλίκων μελών της ομάδας παραμένουν αναλφάβητοι,

⁷⁷ Willis v. the United Kingdom, App. No. 36042/97, απόφ. 11.06.2002 το Δικαστήριο επανέλαβε ότι η ύπαρξη διάκρισης προϋποθέτει διαφοροποιημένη μεταχείριση σε συγκρίσιμες καταστάσεις, η οποία, για να είναι συμβατή με το άρθρο 14 ΕΣΔΑ, πρέπει να στηρίζεται σε αντικειμενική και εύλογη αιτιολόγηση.

⁷⁸ Oršuž και λοιποί κατά Κροατίας, αριθ. προσφ. 15766/2003, απόφαση της 16.3.2010 (ΕΔΔΑ).

⁷⁹ Oršuž και λοιποί κατά Κροατίας, αριθ. προσφ. 15766/2003, απόφαση της 16.3.2010 (ΕΔΔΑ).

⁸⁰ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. European Human Rights Law Review, (1). Thomson Reuters and Contributors.

ενώ πάνω από το 50% των ανήλικων Ρομά δεν εντάσσονται σε καμία δομημένη μαθησιακή ή εκπαιδευτική διαδικασία.⁸¹

Αντιθέτως, η νομολογία επιτρέπει την ύπαρξη αντικειμενικής και εύλογης δικαιολόγησης όταν οι διαδικασίες τοποθέτησης των παιδιών στηρίζονται σε ουδέτερα και αξιόπιστα ψυχολογικά ή παιδαγωγικά κριτήρια, όταν οι προπαρασκευαστικές τάξεις και τα ειδικά σχολεία οργανώνονται με διαφάνεια και αντικειμενικότητα⁸², και όταν υφίσταται σαφές και λεπτομερές νομικό πλαίσιο που ρυθμίζει τον διαχωρισμό των μαθητών λόγω γλωσσικών ελλείψεων⁸³. Επιπλέον, η ύπαρξη μηχανισμών παρακολούθησης της προόδου και η διασφάλιση της σταδιακής ένταξης των παιδιών στο κανονικό σχολικό περιβάλλον συνιστούν στοιχεία που συμβάλλουν στην αποδοχή της δικαιολογημένης διαφορετικής μεταχείρισης⁸⁴.

Η ενδελεχής και συστηματική ανάλυση των ως άνω κριτηρίων από το Δικαστήριο προσφέρει ένα πλαίσιο κατανόησης των περιπτώσεων όπου, παρά την φαινομενική διάκριση, η διαφορετική μεταχείριση ενδέχεται να μην συνιστά παραβίαση των δικαιωμάτων που προστατεύει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση. Αυτό το πλαίσιο επιτρέπει την ισορροπημένη αξιολόγηση της αναγκαιότητας και της νομιμότητας των μέτρων⁸⁵ που λαμβάνονται σε περιπτώσεις εκπαιδευτικής ένταξης ευάλωτων ομάδων, όπως τα παιδιά της μειονότητας των Ρομά.

3.4 Θετικές υποχρεώσεις των Κρατών Μελών και η αποτυχία εφαρμογής αποτελεσματικών μέτρων

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) από το 2013 έχει διατυπώσει με έμφαση τη θέση ότι τα συμβαλλόμενα κράτη υπέχουν θεμελιώδη υποχρέωση να αναστρέψουν ιστορικές συνθήκες φυλετικού διαχωρισμού, οι οποίες συντηρούν συνθήκες διαρκούς κοινωνικού αποκλεισμού⁸⁶. Το Δικαστήριο έχει επισημάνει, ιδίως στις πιο πρόσφατες αποφάσεις του, την ανάγκη υιοθέτησης συγκεκριμένων θετικών μέτρων, τόσο ουσιαστικών, όσο και δικονομικών, καθώς και την ανάληψη συλλογικών δράσεων αποδιάκρισης, με σκοπό την αποτελεσματική αντιμετώπιση της εκπαιδευτικής περιθωριοποίησης των μαθητών Ρομά.⁸⁷

Ο κοινωνικός αποκλεισμός και οι εκδηλώσεις θεσμικού ή και κοινωνικού ρατσισμού που υφίστανται οι Ρομά επενεργούν αποτρεπτικά στην πρόσβασή τους στην εκπαίδευση⁸⁸. Συγκεκριμένα, καταγράφονται φαινόμενα είτε εκούσιας αποχής των Ρομά από τις εκπαιδευτικές δομές είτε ενεργής απομάκρυνσής τους

⁸¹ D.H. and Others v. the Czech Republic (App. No. 57325/00), απόφ. 13.11.2007 [GC], § 208· Lavidia and Others v. Greece (App. No. 7973/10), απόφ. 30.05.2013· επίσης, FRA (2023), Roma and Travellers Survey – Education: Data in Focus, καθώς και European Commission (2020), EU Roma Strategic Framework for Equality, Inclusion and Participation 2020–2030, COM(2020) 620 final.

⁸² D.H. and Others v. the Czech Republic, App. No. 57325/00, απόφαση 13.11.2007.

⁸³ Oršuš and Others v. Croatia, App. No. 15766/03, απόφαση 16.03.2010.

⁸⁴ Lavidia and Others v. Greece, App. No. 7973/10, απόφαση 30.05.2013.

⁸⁵ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

⁸⁶ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. European Human Rights Law Review, (1). Thomson Reuters and Contributors.

⁸⁷ Oršuš and Others v. Croatia, App. No. 15766/03, απόφαση 16.03.2010.

⁸⁸ Lavidia and Others v. Greece, App. No. 7973/10, απόφαση 30.05.2013.

εξαιτίας της εχθρικής στάσης και της προκατάληψης από πλευράς μη Ρομά μαθητών και γονέων, προκαλώντας ένα φαύλο κύκλο περιθωριοποίησης και κοινωνικής αποξένωσης⁸⁹.

Η υποχρέωση των κρατών δεν περιορίζεται σε παθητική αποχή από διακρίσεις, αλλά εκτείνεται στη θετική δράση για την αποκατάσταση της υφιστάμενης αδικίας και την αποτροπή της περαιτέρω αναπαραγωγής της. Η ενεργός παρέμβαση της πολιτείας αποτελεί το μοναδικό μέσο για τη διακοπή του φαύλου κύκλου του αποκλεισμού, επιτρέποντας στους Ρομά να συμμετάσχουν ισότιμα στο κοινωνικό σύνολο⁹⁰.

Το ΕΔΔΑ έχει διαπιστώσει, ωστόσο, ότι πολλά κράτη απέτυχαν να εφαρμόσουν αποτελεσματικά μέτρα, τόσο σε ουσιαστικό όσο και σε δικονομικό επίπεδο, με στόχο την αντιμετώπιση του φαινομένου της εκπαιδευτικής απομόνωσης των παιδιών της μειονότητας Ρομά.

Στις σχετικές υποθέσεις, το Δικαστήριο έχει επισημάνει ότι ορισμένα μέτρα, των οποίων η υιοθέτηση κρίθηκε αναγκαία, δεν εφαρμόστηκαν ή υλοποιήθηκαν αποσπασματικά. Ενδεικτικά αναφέρονται⁹¹ η έλλειψη πρόβλεψης για την εγγραφή παιδιών Ρομά παρά την απουσία πλήρους διοικητικής τεκμηρίωσης, η μη επέκταση προγραμμάτων σχολικής σίτισης σε σχολικές μονάδες μεικτής σύνθεσης, και η μη πραγματοποίηση συγχωνεύσεων σχολείων για την εξάλειψη της χωρικής απομόνωσης. Περαιτέρω, η μη παροχή μεταφορικών μέσων, η απουσία ανακατανομής των μαθητών και η αδυναμία επαναχάραξης των σχολικών περιφερειών ώστε να αποφευχθεί η *de facto* συγκέντρωση Ρομά σε συγκεκριμένα σχολεία, συνιστούν πρόσθετους δείκτες θεσμικής αδράνειας.⁹²

Ανάλογη σημασία έχουν και τα μέτρα ενημέρωσης της κοινότητας των Ρομά ως προς τη σημασία της εκπαίδευσης, η υποστήριξη των μαθητών Ρομά στην προσαρμογή τους στο σχολικό περιβάλλον, η κινητοποίηση των αρμόδιων κοινωνικών υπηρεσιών, η χρήση επιστημονικά ουδέτερων εργαλείων αξιολόγησης της σχολικής ετοιμότητας των παιδιών, βασισμένων στα διεθνή πρότυπα του Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας, και όχι σε εθνικά πρότυπα, καθώς και η ανάληψη πρωτοβουλιών για την καταπολέμηση της μαθητικής διαρροής και την ταχεία εκμάθηση της επίσημης γλώσσας από τα παιδιά Ρομά, με σκοπό την ενσωμάτωσή τους σε τάξεις μεικτής σύνθεσης⁹³.

Ιδιαίτερης σημασίας είναι η διαπίστωση του ΕΔΔΑ ότι η μη εφαρμογή των αναγκαίων θετικών μέτρων οφείλεται, σε αρκετές περιπτώσεις, στην εχθρική στάση ή την αντίσταση γονέων μη Ρομά μαθητών. Υπό το πρίσμα αυτό, η ανάγκη για την καταπολέμηση των αρνητικών στερεοτύπων και των εδραιωμένων προκαταλήψεων έναντι των Ρομά καθίσταται επιτακτική⁹⁴. Η ορθή πληροφόρηση της ευρύτερης κοινωνίας για την ιστορική πορεία, την πολιτιστική κληρονομιά και, ιδίως, την αναγνώριση της

⁸⁹ UNESCO, Ensuring the right to education for Roma children, 2021. Η UNESCO επισημαίνει ότι ο κοινωνικός στιγματισμός και η εχθρική στάση εντός του σχολικού περιβάλλοντος οδηγούν συχνά σε εκούσια ή αναγκαστική απομάκρυνση των παιδιών Ρομά από την εκπαιδευτική διαδικασία, ενισχύοντας τον φαύλο κύκλο αποκλεισμού.

⁹⁰ *X and Others v. Albania*, αρ. 73548/17 & 45521/19, απόφαση 31.05.2022.

⁹¹ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, (1). Thomson Reuters and Contributors.

⁹² Βλ. ΕΔΔΑ, *X and Others v. Albania*, προσφ. αρ. 73548/17 & 45521/19, απόφαση της 31.05.2022· *Oršuš and Others v. Croatia*, προσφ. αρ. 15766/03, απόφαση της 16.03.2010· *Szolcsán v. Hungary*, προσφ. αρ. 24408/16, απόφαση της 30.03.2023.

⁹³ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, (1). Thomson Reuters and Contributors.

⁹⁴ *Lavida and Others v. Greece*, App. No. 7973/10, απόφαση 30.05.2013.

γενοκτονίας των Ρομά κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αποτελεί κρίσιμο βήμα προς την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής και της αρχής της ισότητας.⁹⁵

Η συστηματική διάδοση και αξιοποίηση της σχετικής νομολογίας του Δικαστηρίου αποτελεί αναγκαίο εργαλείο για την εμπέδωση της απαγόρευσης των διακρίσεων στον τομέα της εκπαίδευσης. Η συμμόρφωση των κρατών προς τις σχετικές επιταγές της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) δεν περιορίζεται σε παθητική αποχή από διακριτική μεταχείριση, αλλά απαιτεί τη λήψη ενεργητικών, ουσιαστικών και δικονομικά προσήκουσων μέτρων.⁹⁶ Μόνον υπό αυτή την προϋπόθεση είναι εφικτή η υπέρβαση της διαχρονικής εκπαιδευτικής απομόνωσης των Ρομά και η εμπέδωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος θεμελιωμένου στις αρχές της ισότητας, της ένταξης και της κοινωνικής δικαιοσύνης.⁹⁷

Σε σειρά υποθέσεων που εξέτασε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ορισμένα κράτη επικαλέστηκαν τη συναίνεση των γονέων των παιδιών Ρομά⁹⁸ ως επιχείρημα για να δικαιολογήσουν την τοποθέτησή τους σε ειδικά σχολεία ή τάξεις, διαχωρισμένα από το γενικό μαθητικό πληθυσμό. Το Δικαστήριο, ωστόσο, επεσήμανε ότι, εφόσον διαπιστώνεται διακριτική μεταχείριση, η συγκατάθεση των γονέων δεν δύναται να έχει ως αποτέλεσμα την άρση της παραβίασης, καθώς θα ισοδυναμούσε με παραίτηση από το θεμελιώδες δικαίωμα του παιδιού να μην υφίσταται διακρίσεις.⁹⁹

Κατά το ισχύον διεθνές και ευρωπαϊκό νομικό πλαίσιο, το δικαίωμα στην εκπαίδευση εντάσσεται ρητά στην κατηγορία των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων, συνιστώντας θεμελιώδη προϋπόθεση για την ισότιμη κοινωνική ένταξη και την πλήρη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου. Η οργανωμένη και θεσμικά κατοχυρωμένη εκπαιδευτική διαδικασία συμβάλλει αποφασιστικά στη διάπλαση της κοινωνικής συνείδησης, στη μετάδοση γνώσεων και αξιών, και λειτουργεί ως ουσιώδης σύνδεσμος για την απόλαυση περαιτέρω δικαιωμάτων και ελευθεριών.

Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, η παραίτηση από δικαίωμα που είναι προστατευόμενο από την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου είναι επιτρεπτή μόνον, εφόσον παρέχεται ελεύθερα και με πλήρη επίγνωση των συνεπειών της. Ωστόσο, το Δικαστήριο εξέφρασε εύλογες επιφυλάξεις ως προς την ικανότητα των γονέων των παιδιών Ρομά¹⁰⁰, ανήκοντες σε μια ιδιαίτερα ευάλωτη και κατά κανόνα περιθωριοποιημένη κοινωνική ομάδα, η οποία συχνά δεν διαθέτει την αναγκαία εκπαιδευτική επάρκεια— να αντιληφθούν πλήρως τις επιπτώσεις της συγκατάθεσής τους.

Σε αρκετές περιπτώσεις, η συναίνεση φέρεται να δόθηκε μέσω της υπογραφής τυποποιημένων εντύπων, δίχως να έχουν προηγουμένως παρασχεθεί επαρκείς πληροφορίες στους γονείς ως προς τις εναλλακτικές εκπαιδευτικές επιλογές ή τις ουσιώδεις διαφορές του αναλυτικού προγράμματος των ειδικών σχολείων έναντι εκείνου των γενικών¹⁰¹. Δεν τεκμηριώθηκε δε ότι οι αρμόδιες αρχές έλαβαν τα απαραίτητα μέτρα

⁹⁵ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

⁹⁶ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, (1). Thomson Reuters and Contributors.

⁹⁷ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

⁹⁸ D.H. and Others v. the Czech Republic, App. No. 57325/00, απόφαση 13.11.2007.

⁹⁹ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, (1). Thomson Reuters and Contributors.

¹⁰⁰ Oršuš and Others v. Croatia, App. No. 15766/03, απόφαση 16.03.2010.

¹⁰¹ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, (1). Thomson Reuters and Contributors.

προκειμένου να εξασφαλίσουν ότι η συναίνεση αυτή δόθηκε ενσυνείδητα και κατόπιν πλήρους ενημέρωσης σχετικά με τις συνέπειες της εν λόγω απόφασης για το μέλλον των παιδιών.¹⁰²

Το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι οι γονείς των Ρομά συχνά καλούνταν να αποφασίσουν υπό συνθήκες ασφυκτικής πίεσης, επιλέγοντας μεταξύ της ένταξης των παιδιών τους σε κανονικά σχολεία —τα οποία δεν παρείχαν τις κατάλληλες πολιτισμικές ή παιδαγωγικές προσαρμογές— και της τοποθέτησης σε ειδικά σχολεία, στα οποία φοιτούσε κατά βάση πληθυσμός Ρομά. Το δίλημμα αυτό, το οποίο αντικατοπτρίζει τη δομική αδυναμία του κράτους να διασφαλίσει συνθήκες ίσης μεταχείρισης και ένταξης, καθιστούσε τη συναίνεση αυτή αμφισβητήσιμη ως προς τη γνησιότητά της.

Ακόμη όμως και υπό την παραδοχή ότι η συγκατάθεση δόθηκε ελεύθερα και ενσυνείδητα, το Δικαστήριο υπήρξε κατηγορηματικό ότι το θεμελιώδες δικαίωμα του ατόμου να μην υφίσταται φυλετικές διακρίσεις δεν υπόκειται σε παραίτηση. Το εν λόγω δικαίωμα έχει τέτοια σημασία για τη διαφύλαξη της δημόσιας τάξης και των αρχών του κράτους δικαίου, ώστε οποιαδήποτε αποδοχή παραίτησης εκ μέρους του δικαιούχου θα ήταν ευθέως αντίθετη προς το γράμμα και το πνεύμα της Σύμβασης.

Κατά συνέπεια, το Δικαστήριο έκρινε ότι η συγκατάθεση ή η παθητικότητα των γονέων δεν επηρεάζει την κρίση περί διαπίστωσης παραβίασης της Σύμβασης. Το εύρημα αυτό έχει βαρύνουσα σημασία για μελλοντικές προσφυγές, καθώς διασφαλίζει ότι ενδεχόμενη συμμετοχή ή συναίνεση των γονέων σε μέτρα που εμπεριέχουν διακριτική μεταχείριση δεν στερεί από τα παιδιά Ρομά τη δυνατότητα έννομης προστασίας και δικαστικής προσφυγής κατά της παραβίασης του δικαιώματός τους στην ίση μεταχείριση.

3.5 Η Αποδεικτική Αξία των Στατιστικών και η Μετατόπιση του Βάρους Απόδειξης στο ΕΔΔΑ σε Υποθέσεις Έμμεσης Διάκρισης

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έχει παγίως αποσαφηνίσει ότι η αποδεικτική διαδικασία ενώπιόν του, δεν υπόκειται σε αυστηρούς δικονομικούς περιορισμούς αναφορικά με τη μορφή ή το είδος των αποδεικτικών μέσων. Δεν υφίστανται προκαθορισμένοι κανόνες εκτίμησης της αποδεικτικής αξίας των στοιχείων, αλλά το Δικαστήριο αξιολογεί με ευρύτητα κρίσης το σύνολο του υποβληθέντος υλικού, εφαρμόζοντας αντικειμενική και ουσιαστική προσέγγιση κατά την εκτίμηση τόσο των εγγράφων, όσο και των πραγματικών ισχυρισμών των μερών. Ενδείξεις οι οποίες είναι βάσιμες και τεκμηριωμένες, δύνανται να οδηγήσουν στην εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων περί παραβίασης δικαιωμάτων.¹⁰³

Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο έχει αναγνωρίσει τη σημασία των στατιστικών δεδομένων ως στοιχείων που μπορούν να τεκμηριώσουν την αρχική πιθανολόγηση (*prima facie evidence*) ύπαρξης διάκρισης.¹⁰⁴ Ενώ σε παλαιότερες αποφάσεις υιοθετούσε πιο επιφυλακτική στάση ως προς την αποδεικτική αξία των στατιστικών, η νομολογιακή του εξέλιξη αποδεικνύει ότι σήμερα θεωρεί τέτοιου είδους στοιχεία επαρκή, ιδίως όταν συνδυάζονται με άλλα τεκμήρια ή όταν δεν αντικρούονται αποτελεσματικά από το καθού κράτος.¹⁰⁵

¹⁰² Oršuš and Others v. Croatia, App. No. 15766/03, απόφαση 16.03.2010· D.H. and Others v. Czech Republic [GC], App. No. 57325/00, απόφαση 13.11.2007· X and Others v. Albania, App. Nos 73548/17 & 45521/19, απόφαση 31.05.2022..

¹⁰³ Nachova and Others v. Bulgaria [GC], προσφυγές υπ' αρ. 43577/98 και 43579/98, απόφαση της 6ης Ιουλίου 2005.

¹⁰⁴ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, (1). Thomson Reuters and Contributors.

¹⁰⁵ Βλ. Hugh Jordan κατά Ηνωμένου Βασιλείου, προσφυγή υπ' αρ. 24746/94, απόφαση 4ης Αυγούστου 2001.

Εν προκειμένω, σε υποθέσεις που άπτονται της έμμεσης διάκρισης κατά των Ρομά στον τομέα της εκπαίδευσης, τα στατιστικά στοιχεία που υποβλήθηκαν στο Δικαστήριο καταδείκνυαν την ύπαρξη διαρθρωτικής και συστηματικής συγκέντρωσης μαθητών Ρομά σε ειδικά ή χωριστά σχολικά πλαίσια. Τα στοιχεία αυτά αποκάλυπταν, σύμφωνα με τη διαπίστωση του Δικαστηρίου, ένα «διαρκές και κυρίαρχο φαινόμενο», το οποίο είχε αναγνωριστεί όχι μόνο από ανεξάρτητους διεθνείς και εθνικούς μηχανισμούς εποπτείας, αλλά και από το ίδιο το εμπλεκόμενο κράτος.¹⁰⁶

Περαιτέρω, το Δικαστήριο έχει επισημάνει ότι η παραδοσιακή εφαρμογή της αρχής «onus probandi incumbit ei qui dicit» (το βάρος της απόδειξης φέρει ο ισχυριζόμενος) δεν έχει απόλυτη εφαρμογή ενώπιόν του. Σε υποθέσεις που αφορούν την έμμεση διάκριση, όπου τα ουσιώδη πραγματικά περιστατικά τελούν υπό τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας, η ανατροπή του τεκμηρίου διάκρισης καθίσταται υποχρέωση του κράτους¹⁰⁷. Έτσι, όταν ο προσφεύγων προσκομίζει επαρκή στοιχεία που τεκμηριώνουν μια ισχυρή υπόνοια δυσμενούς μεταχείρισης, το καθού κράτος καλείται να αποδείξει ότι η επίδικη διαφοροποίηση βασίζεται σε αντικειμενικά, εύλογα και ουδέτερα ως προς την εθνοτική προέλευση κριτήρια.

Η εν λόγω μετατόπιση του βάρους απόδειξης αποτελεί κρίσιμη εξέλιξη, διότι εξασφαλίζει ότι προσφεύγοντες, οι οποίοι αδυνατούν να αποκτήσουν πλήρη πρόσβαση σε πληροφορίες ή αποδεικτικά μέσα που κατέχονται αποκλειστικά από τις αρχές, δεν στερούνται της δυνατότητας να διεκδικήσουν προστασία των δικαιωμάτων τους ενώπιον του Δικαστηρίου¹⁰⁸.

Καταληκτικά, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι, λόγω της διαπίστωσης ύπαρξης γενικευμένης πρακτικής έμμεσης διάκρισης, θεμελιωμένης επί βάσιμων στατιστικών δεδομένων, δεν ήταν αναγκαία η εξατομικευμένη ανάλυση των πραγματικών περιστατικών κάθε μεμονωμένου προσφεύγοντος. Δεδομένου ότι η διακριτική πρακτική επιδρούσε οριζόντια σε όλα τα παιδιά Ρομά, κρίθηκε ότι κάθε μέλος της συγκεκριμένης ομάδας υπέστη την ίδια μορφή άνισης μεταχείρισης. Ως εκ τούτου, το Δικαστήριο προέβη σε γενική διαπίστωση παραβίασης των διατάξεων της Σύμβασης υπέρ όλων των προσφευγόντων, χωρίς να απαιτείται ατομική αιτιολόγηση ή απόδειξη της ζημίας εκ μέρους καθενός εξ αυτών.

¹⁰⁶ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, (1). Thomson Reuters and Contributors.

¹⁰⁷ *Nachova και λοιποί κατά Βουλγαρίας* [GC], προσφ. αρ. 43577/98 και 43579/98, απόφαση 6.7.2005, σκ. 147· βλ. επίσης *Hugh Jordan κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, προσφ. αρ. 24746/94, απόφαση 4.8.2001, σκ. 154. Στην υπόθεση *Nachova και λοιποί κατά Βουλγαρίας*, το ΕΔΔΑ εξέτασε τον θάνατο δύο Ρομά από πυροβολισμούς στρατιωτικών φρουρών και τη συνακόλουθη αποτυχία των αρχών να διεξαγάγουν αποτελεσματική έρευνα περί ενδεχόμενων ρατσιστικών κινήτρων. Το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι, σε περιπτώσεις πιθανής φυλετικής διάκρισης, το βάρος απόδειξης μετακυλίεται στο κράτος όταν ο προσφεύγων προσκομίζει στοιχεία ικανά να δημιουργήσουν βάσιμη υπόνοια (reasonable suspicion). Επισημάνει δε ότι το βάρος δεν περιορίζεται αυστηρά στον ισχυριζόμενο, καθώς τα πραγματικά περιστατικά ενδέχεται να τελούν υπό τον έλεγχο της κρατικής εξουσίας. Η υπόθεση *Hugh Jordan κατά Ηνωμένου Βασιλείου* αφορούσε τον θάνατο πολίτη από την αστυνομία στη Βόρεια Ιρλανδία. Το ΕΔΔΑ διατύπωσε την αρχή ότι τα στατιστικά στοιχεία μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αποδεικτικά μέσα για τη θεμελίωση *prima facie* υπόθεσης διάκρισης. Τόνισε ότι δεν απαιτείται απόλυτη αποδεικτική πληρότητα, αλλά η ύπαρξη ισχυρών ενδείξεων, οι οποίες αν δεν αντικρουστούν επαρκώς από το κράτος, μπορούν να οδηγήσουν στην αναγνώριση παραβίασης. Η απόφαση αυτή συνέβαλε στη σταδιακή ενίσχυση της αποδεικτικής αξίας των στατιστικών στοιχείων στην πρακτική του Δικαστηρίου.

¹⁰⁸ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

3.6 Η Νομολογία του ΕΔΔΑ για την Έμμεση Διάκριση των Παιδιών της μειονότητας Ρομά στην Εκπαίδευση και η Υποχρέωση των Κρατών Μελών για Κοινωνική Ένταξη

Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αναδεικνύει με σαφήνεια ότι η έμμεση διάκριση εις βάρος των παιδιών Ρομά στο πεδίο της εκπαίδευσης συνιστά συστηματικό και βαθιά ριζωμένο φαινόμενο, το οποίο προσβάλλει τον πυρήνα της ισότητας και των θεμελιωδών ελευθεριών που κατοχυρώνονται στη Σύμβαση.¹⁰⁹ Το Δικαστήριο, επισημαίνοντας την έλλειψη επαρκούς και τεκμηριωμένης αιτιολόγησης εκ μέρους των κρατών, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι διαδικασίες εγγραφής και τοποθέτησης των παιδιών Ρομά στα σχολεία δεν εξυπηρετούσαν τον σκοπό της κοινωνικής τους ένταξης, αλλά αντιθέτως ενίσχυαν την απομόνωση, την περιθωριοποίηση και τα στερεότυπα που τις συνοδεύουν.

Η ερμηνευτική προσέγγιση του Δικαστηρίου ως προς την έμμεση διάκριση ενισχύει τη θέση ότι τα κράτη δεν μπορούν να παραμένουν απαθή απέναντι σε πρακτικές που, έστω και ακούσια, οδηγούν σε μειωμένη απόλαυση των δικαιωμάτων από συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες. Αντιθέτως, φέρουν θετική υποχρέωση να προβαίνουν σε κατάλληλες ενέργειες για την εξάλειψη διαχρονικών μορφών διαχωρισμού και κοινωνικού αποκλεισμού. Το γεγονός ότι το Δικαστήριο δεν απαιτεί ατομική απόδειξη για κάθε προσφεύγοντα, όταν τεκμαίρεται γενικευμένη πρακτική διάκρισης, συνιστά σημαντική εξέλιξη υπέρ της ουσιαστικής δικαστικής προστασίας.

Περαιτέρω, η αναγνώριση της αποδεικτικής αξίας των στατιστικών δεδομένων και η μετατόπιση του βάρους απόδειξης προς το κράτος καθιστούν ευχερέστερη την τεκμηρίωση της διάκρισης και διασφαλίζουν την ισόρροπη απονομή της δικαιοσύνης. Το Δικαστήριο αποσαφηνίζει ότι τα κράτη διαθέτουν μεν ευχέρεια στη διαμόρφωση του εκπαιδευτικού τους συστήματος, η οποία όμως τελεί υπό την προϋπόθεση ότι δεν παραβιάζονται οι υποχρεώσεις τους, που απορρέουν από τη Σύμβαση, και ιδίως η απαγόρευση κάθε μορφής διάκρισης.

Η επίλυση του ζητήματος του εκπαιδευτικού διαχωρισμού των Ρομά δεν εξαντλείται στην παροχή πρόσβασης στην εκπαίδευση, αλλά επεκτείνεται στην ουσιαστική κατοχύρωση της ποιότητας, της συμμετοχής και της ένταξης. Μόνον η ανάπτυξη συμπεριληπτικών εκπαιδευτικών πολιτικών, που λαμβάνουν υπόψη τις πολλαπλές διαστάσεις των διακρίσεων –συμπεριλαμβανομένων των εθνοτικών, κοινωνικών, έμφυλων και οικονομικών–, μπορεί να οδηγήσει σε πραγματική ισότητα. Η εκπαίδευση, ως θεμέλιο της ατομικής αυτοπραγμάτωσης και της κοινωνικής ένταξης, αποτελεί ζωτικής σημασίας εργαλείο για την υπέρβαση των συνεπειών της ιστορικής περιθωριοποίησης των Ρομά.¹¹⁰

Συμπερασματικά, η προάσπιση του δικαιώματος των παιδιών Ρομά σε ισότιμη και χωρίς διακρίσεις εκπαίδευση δεν αποτελεί απλώς ζήτημα κοινωνικής πολιτικής, αλλά θεμελιώδη υποχρέωση των κρατών στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού συστήματος προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η τήρηση αυτής της υποχρέωσης συνιστά ουσιαστικό δείκτη του βαθμού στον οποίο ένα κράτος δικαίου επιτυγχάνει την υλοποίηση των αρχών της δημοκρατίας, της ισότητας και του σεβασμού στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

¹⁰⁹ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

¹¹⁰ Karagkouni, V. (2025). Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights. *European Human Rights Law Review*, (1). Thomson Reuters and Contributors.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4^ο

ΕΙΣΗΓΗΣΕΙΣ ΣΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΓΙΑ ΣΥΜΜΟΡΦΩΣΗ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΙΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΔΙΚΑΙΟΥ

4.1 Στόχοι της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την εκπαιδευτική ενσωμάτωση των παιδιών Ρομά υπό το φως του Ψηφίσματος 2023/2840(RSP)

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, ως υπερεθνική οντότητα που προωθεί την ειρήνη, τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου και την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, έχει καταστεί ένας από τους σημαντικότερους θεσμικούς πυλώνες για την κατοχύρωση και προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο. Μέσω του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και άλλων θεσμικών εργαλείων, η Ένωση διαμορφώνει ένα ενιαίο πλαίσιο προστασίας των ατομικών ελευθεριών και κοινωνικών δικαιωμάτων, το οποίο λειτουργεί συμπληρωματικά προς τις εθνικές έννομες τάξεις των κρατών μελών.

Ωστόσο, η προστασία και προαγωγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο της ευρωπαϊκής ηπείρου. Οικουμενικοί διεθνείς οργανισμοί, όπως ο Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών, διαδραματίζουν εξίσου ουσιαστικό ρόλο στον καθορισμό, την κατοχύρωση και την επιτήρηση της τήρησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε παγκόσμιο επίπεδο. Μέσω του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και κυρίως της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ο ΟΗΕ καθιέρωσε ένα θεσμικό και ηθικό πρότυπο, το οποίο εξακολουθεί να επηρεάζει το διεθνές και εσωτερικό δίκαιο των κρατών.

Παρ' όλες τις θεσμικές προβλέψεις και τις προοδευτικές κατευθύνσεις σε διεθνές και ευρωπαϊκό επίπεδο, η πρακτική εφαρμογή των αρχών ισότητας και μη διάκρισης εξακολουθεί να παρουσιάζει προκλήσεις, ιδιαίτερα όταν πρόκειται για ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, όπως οι Ρομά. Η συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα, παρότι αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της ευρωπαϊκής κοινωνικής πραγματικότητας, συνεχίζει να υφίσταται συστημικές μορφές αποκλεισμού, ειδικότερα στον τομέα της εκπαίδευσης. Η εκπαιδευτική περιθωριοποίηση των παιδιών Ρομά δεν συνιστά μεμονωμένο φαινόμενο, αλλά εκδήλωση βαθύτερων κοινωνικών και θεσμικών ανισοτήτων που διαιωνίζουν τον κοινωνικό αποκλεισμό. Σε αυτό το πλαίσιο, το Ψήφισμα 2023/2840(RSP) της 4ης Οκτωβρίου 2023¹¹¹ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου έρχεται να αναδείξει τις εν λόγω προκλήσεις, αναγνωρίζοντας την ανάγκη για συντονισμένη ευρωπαϊκή δράση με στόχο την εξάλειψη των έμμεσων διακρίσεων και τη διασφάλιση της ισότιμης πρόσβασης των παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση.

Η υιοθέτηση του Ψηφίσματος 2023/2840(RSP) από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στις 4 Οκτωβρίου 2023 συνιστά μια ουσιαστική παρέμβαση στην ενωσιακή προσπάθεια για την καταπολέμηση του θεσμικού αποκλεισμού και των διακρίσεων που υφίστανται τα παιδιά της μειονότητας Ρομά στον τομέα της εκπαίδευσης. Το Ψήφισμα επισημαίνει την ανησυχητική επιμονή πρακτικών διαχωρισμού, οι οποίες, αν

¹¹¹ European Parliament (2023, 4 October). Resolution on the segregation and discrimination of Roma children in education, 2023/2840(RSP); P9_TA(2023)0342. Το Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 4ης Οκτωβρίου 2023 είναι σχετικά με τον διαχωρισμό και τις διακρίσεις εις βάρος των παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση (2023/2840(RSP)), το οποίο καταδικάζει απερίφραστα τις πρακτικές εκπαιδευτικού αποκλεισμού και υπογραμμίζει την υποχρέωση των κρατών μελών να διασφαλίζουν την ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση, σύμφωνα με τις αρχές της μη διάκρισης και της κοινωνικής ένταξης όπως απορρέουν από τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ και την ΕΣΔΑ.

και συχνά παρουσιάζονται ως "διοικητικά αναγκαίες" ή "παιδαγωγικά ενδεδειγμένες", στην ουσία αναπαράγουν στερεότυπα και αποκλείουν τα παιδιά Ρομά από την ισότιμη συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία. Υπογραμμίζεται ότι τέτοιες πρακτικές συνιστούν έμμεσες διακρίσεις, κατά παράβαση των θεμελιωδών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται τόσο από το δίκαιο της ΕΕ, όσο και από το διεθνές δίκαιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Το Ψήφισμα καταγγέλλει την ύπαρξη *de facto*¹¹² διαχωρισμένων σχολικών μονάδων και τάξεων, καθώς και την άνιση πρόσβαση σε ποιοτική εκπαίδευση. Το Κοινοβούλιο εκφράζει την ανησυχία του για την επιμονή σε πρακτικές τοποθέτησης παιδιών Ρομά σε ειδικά σχολεία χωρίς αντικειμενικά παιδαγωγικά κριτήρια, γεγονός που οδηγεί σε διαρθρωτικό αποκλεισμό και διαίωνιση του φαύλου κύκλου του κοινωνικού αποκλεισμού. Η κατάσταση αυτή αποτελεί σαφή παραβίαση του άρθρου 21 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, το οποίο απαγορεύει τις διακρίσεις βάσει εθνοτικής καταγωγής, και του άρθρου 14 σχετικά με το δικαίωμα στην εκπαίδευση.

Επιπλέον, το Ψήφισμα επισημαίνει την ανάγκη για διαρθρωτικές παρεμβάσεις που υπερβαίνουν την απλή τυπική πρόσβαση στην εκπαίδευση. Καλεί τα κράτη μέλη να αναπτύξουν ολιστικές και μακροπρόθεσμες εθνικές στρατηγικές για την ένταξη των παιδιών Ρομά, οι οποίες θα περιλαμβάνουν κατάλληλα μέτρα υποστήριξης, επιμόρφωσης του διδακτικού προσωπικού, ανάπτυξης κατάλληλων παιδαγωγικών προσεγγίσεων και συνεργασίας με τις κοινότητες Ρομά. Δίνεται έμφαση στη συμμετοχή των ίδιων των Ρομά στην εκπαιδευτική διαδικασία, τόσο ως μαθητών, όσο και ως εκπαιδευτικών και συμβούλων, ενισχύοντας την έννοια της ενδυνάμωσης και της συμμετοχικής διακυβέρνησης.

Τέλος, το Ψήφισμα δεν περιορίζεται σε γενικές διαπιστώσεις, αλλά ενσωματώνει συγκεκριμένες συστάσεις προς τα κράτη μέλη και τα θεσμικά όργανα της Ένωσης. Ενθαρρύνεται η αξιοποίηση των ευρωπαϊκών χρηματοδοτικών μέσων, ιδίως του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου και του Ταμείου Συνοχής, για την ανάπτυξη εκπαιδευτικών πολιτικών χωρίς αποκλεισμούς. Παράλληλα, επισημαίνεται η σημασία της συλλογής ποιοτικών και ποσοτικών δεδομένων, αποσκοπώντας στην ενίσχυση της διαφάνειας και της λογοδοσίας στην εφαρμογή των πολιτικών ενσωμάτωσης. Μέσα από αυτό το πολυδιάστατο πρίσμα, το Ψήφισμα διαμορφώνει ένα συνεκτικό θεσμικό πλαίσιο για την ουσιαστική άρση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων που βιώνει ο πληθυσμός των Ρομά στην Ευρώπη.

4.2 Η Προστασία του Δικαιώματος στην Εκπαίδευση της Μειονότητας των Ρομά υπό το Πρίσμα του Ενωσιακού και του Ευρύτερου Ευρωπαϊκού Νομικού Πλαισίου

Η βαρύτητα της εκπαίδευσης αποτυπώνεται και σε διεθνείς πράξεις, όπως στη Διακήρυξη της Χιλιετίας των Ηνωμένων Εθνών, της οποίας το άρθρο 19¹¹³ υπογραμμίζει την ανάγκη καθολικής ολοκλήρωσης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης και την εξασφάλιση ίσης πρόσβασης σε όλα τα επίπεδα αυτής. Περαιτέρω, το δικαίωμα στην εκπαίδευση αναγνωρίζεται ως ανθρωπινό δικαίωμα αναπόσπαστα συνδεδεμένο με τη

¹¹² FRA – European Union Agency for Fundamental Rights, *Roma and Travellers in Public Education: An overview of the situation in the EU Member States*, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006. Η έκθεση καταγράφει εκτεταμένα φαινόμενα εκπαιδευτικού αποκλεισμού παιδιών Ρομά στα κράτη μέλη της ΕΕ, τα οποία συχνά τελούνται χωρίς τη στήριξη σε αντικειμενικά παιδαγωγικά κριτήρια, οδηγώντας σε διαχωριστικές πρακτικές εντός των σχολικών μονάδων.

¹¹³ Βλ. United Nations General Assembly, United Nations Millennium Declaration, Resolution adopted by the General Assembly, A/RES/55/2, 8 September 2000, § 19.

θεσμική ομαλότητα και τη δημοκρατική νομιμότητα, τελώντας σε άμεση συνάρτηση με την υποχρέωση των κρατών να διασφαλίζουν την καθολική και χωρίς διακρίσεις πρόσβασή του¹¹⁴.

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω, καθίσταται πρόδηλο ότι η μειονότητα των Ρομά αντιμετωπίζει ουσιώδεις δυσχέρειες στην πραγμάτωση του εν λόγω δικαιώματος, είτε πρόκειται για τη γενική είτε για την ειδική εκπαίδευση. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης είναι, αφενός, η ανάδειξη των ενωσιακών παρεμβάσεων και πολιτικών που έχουν υιοθετηθεί προς την κατεύθυνση της εξάλειψης των εκπαιδευτικών ανισοτήτων που πλήττουν τους Ρομά και, αφετέρου, η εξέταση της σχετικής νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία αναδεικνύει τις υποχρεώσεις των κρατών μελών στο πλαίσιο της αποτελεσματικής προστασίας του δικαιώματος στην εκπαίδευση για τα μέλη της εν λόγω μειονότητας.¹¹⁵

Το ζήτημα της εκπαιδευτικής ανισότητας και του ιδιάζοντος φυλετικού διαχωρισμού που υφίσταται η κοινότητα των Ρομά, συνιστά πολυσύνθετο φαινόμενο, το οποίο άπτεται όχι μόνο του εθνικού δικαίου αλλά και του ενωσιακού και διεθνούς νομικού πλαισίου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Ειδικότερα, στο πλαίσιο των διεθνών εγγυήσεων που προβλέπονται από τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών σχετικά με το δικαίωμα στην εκπαίδευση, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει αναγνωρίσει ότι η συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα πλήττεται από εκτεταμένες διακρίσεις και παρουσιάζει υψηλά ποσοστά κοινωνικού αποκλεισμού.

Η Ένωση, λαμβάνοντας υπόψη την ανάγκη διαφύλαξης της κοινωνικής ειρήνης και της σταθερότητας, θεωρεί ότι η ευθύνη της κοινωνικής ένταξης των Ρομά είναι συλλογική, και βαραίνει εξίσου τόσο τα κράτη μέλη όσο και τα θεσμικά της όργανα. Υπό την έννοια αυτή, υπογραμμίζεται η αναγκαιότητα υιοθέτησης και υλοποίησης συντονισμένων πολιτικών, μέσω των οποίων δύναται να διασφαλιστεί η ομαλή ενσωμάτωση των Ρομά στο κοινωνικό και οικονομικό σύνολο, με βασικό άξονα τις εκπαιδευτικές δομές.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ανταποκρινόμενη στις δεσμεύσεις που απορρέουν από τη Συνθήκη της Λισαβόνας, η οποία καθιερώνει την αρχή της ίσης μεταχείρισης όλων των πολιτών της Ένωσης, εισήγαγε το 2011 το Ευρωπαϊκό Πλαίσιο για τις Εθνικές Στρατηγικές Ένταξης των Ρομά έως το 2020¹¹⁶. Το εν λόγω πλαίσιο επιδιώκει την ανάπτυξη και εφαρμογή εθνικών στρατηγικών ένταξης, οι οποίες να ενσωματώνουν ειδικά μέτρα με σκοπό την κοινωνική και εκπαιδευτική ενσωμάτωση της εν λόγω ομάδας.

Ιδιαίτερη σημασία φέρει η Οδηγία 2000/43/EK περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής (Racial Equality Directive). Στο άρθρο 2 παρ. 1 της Οδηγίας αυτής διατυπώνεται η γενική αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων, ενώ το άρθρο 3 παρ. 1 αναφέρεται ρητά στον τομέα της εκπαίδευσης, καταδεικνύοντας ότι η απαγόρευση των διακρίσεων εκτείνεται και στην πρόσβαση και ποιότητα της παρεχόμενης εκπαίδευσης¹¹⁷.

Επιπροσθέτως, μέσω των Ετήσιων Εκθέσεων της, η Επιτροπή επισημαίνει τη σημασία λήψης αποτελεσματικών μέτρων για την ένταξη των Ρομά στην εκπαίδευση, γεγονός το οποίο αποτελεί

¹¹⁴ Oršuš and Others v. Croatia, App. No. 15766/03, απόφαση 16.03.2010.

¹¹⁵ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

¹¹⁶ Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, με την Ανακοίνωση COM(2011) 173 τελικό, της 5ης Απριλίου 2011, θέσπισε το Ευρωπαϊκό Πλαίσιο για τις Εθνικές Στρατηγικές Ένταξης των Ρομά έως το 2020. Η πρωτοβουλία αυτή συνιστά την πρώτη ολοκληρωμένη προσπάθεια της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ενίσχυση της κοινωνικής ένταξης των Ρομά, καλώντας τα κράτη μέλη να καταρτίσουν, εφαρμόσουν και παρακολουθούν εθνικές στρατηγικές που να αντιμετωπίζουν τις διακρίσεις και τον αποκλεισμό της εν λόγω μειονότητας, ιδίως στους τομείς της εκπαίδευσης, της απασχόλησης, της υγειονομικής περίθαλψης και της στέγασης. Το Πλαίσιο προβλέπει επίσης τη χρήση τακτικών εκθέσεων αξιολόγησης και την υποστήριξη μέσω χρηματοδοτικών εργαλείων της Ένωσης.

¹¹⁷ Οδηγία 2000/43/EK του Συμβουλίου της 29ης Ιουνίου 2000 περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, ΕΕ L 180 της 19.7.2000, σ. 22· ιδίως άρθρα 2 παρ. 1 και 3 παρ. 1 στοιχ. ζ'.

προϋπόθεση για την εν γένει κοινωνική ένταξή τους. Ειδικά, στο πλαίσιο της Ανακοίνωσης του 2016¹¹⁸, καταγράφεται πρόοδος ως προς τη δημιουργία των αναγκαίων εκπαιδευτικών δομών, παρά τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, και υπογραμμίζεται η αναγκαιότητα συνέχισης των επενδύσεων στον τομέα της εκπαίδευσης των Ρομά, μέσω χρηματοδότησης από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο και το Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης¹¹⁹.

Η ενίσχυση της εκπαιδευτικής πρόσβασης των Ρομά συνδέεται με την υποχρέωση των κρατών μελών να εξασφαλίζουν την αποτελεσματικότητα των επενδύσεων μέσω της συνεργασίας με την κοινωνία των πολιτών και τις τοπικές αρχές, καθώς και μέσω του ορισμού Εθνικού Σημείου Επαφής για τους Ρομά. Η Επιτροπή επισημαίνει ιδιαιτέρως ότι οι διακρίσεις στην εκπαίδευση εκκινούν ήδη από την προσχολική ηλικία, όπου καταγράφεται φοίτηση των παιδιών Ρομά σε διαχωρισμένα σχολεία ή τάξεις, φαινόμενο που οξύνει τον αποκλεισμό.

Σε αυτό το πλαίσιο, η Ένωση αναγνωρίζει την παιδεία ως βασικό εργαλείο για την επίτευξη της ενότητας μεταξύ των κρατών μελών, επιδιώκοντας μέσω της διασταλτικής ερμηνείας του άρθρου 14 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ¹²⁰, την καθιέρωση ίσων ευκαιριών στην εκπαίδευση για όλους. Παράλληλα, η προτεραιοποίηση της εκπαίδευσης των Ρομά εντός της εθνικής πολιτικής καθίσταται αναγκαία, σε συνδυασμό με την άσκηση αποτελεσματικής οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής πολιτικής κατά των διακρίσεων.

Η Σύσταση του Συμβουλίου της 9ης Δεκεμβρίου 2013¹²¹, η οποία εγκρίθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, συνιστά την πρώτη πράξη παραγώγου δικαίου που αφορά ειδικά την κοινωνική ένταξη των Ρομά. Παρέχει σαφές νομικό υπόβαθρο για την άρση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων και την εφαρμογή στρατηγικών που αποσκοπούν στη γεφύρωση του χάσματος μεταξύ των Ρομά και του ευρύτερου πληθυσμού. Στη Σύσταση τονίζεται η ανάγκη χρήσης ευρωπαϊκών και εθνικών πόρων για την προώθηση της ένταξης, μέσω διατομεακών πολιτικών που εστιάζουν στην εκπαίδευση.

Ωστόσο, παρά τις θεσμικές προσπάθειες, παρατηρείται έλλειψη επαρκών και αξιόπιστων δεδομένων σχετικά με την έκταση του φυλετικού διαχωρισμού στην εκπαίδευση. Υπάρχουν, ωστόσο, ενδείξεις συστημικού διαχωρισμού, όπως η λειτουργία αποκλειστικών σχολικών αιθουσών για Ρομά και η αποκαλούμενη «λευκή φυγή» άλλων μαθητών από σχολεία με έντονη παρουσία Ρομά¹²². Συμπληρωματικοί παράγοντες είναι η γλωσσική ετερότητα, ο πρόωρος γάμος, η εργασία σε μικρή ηλικία, οι διακρίσεις, η απομόνωση και ο νομαδικός βίος¹²³.

¹¹⁸ Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στην Ανακοίνωση COM(2016) 424 final, τονίζει τη σημασία της εκπαίδευσης ως θεμελιώδους παράγοντα για την κοινωνική ένταξη των Ρομά, επισημαίνοντας ότι η ενίσχυση της πρόσβασης και της ποιότητας της εκπαίδευσης απαιτεί συνεχιζόμενη χρηματοδότηση, μεταξύ άλλων μέσω του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου και του Ταμείου Περιφερειακής Ανάπτυξης. Στο ίδιο έγγραφο, αναγνωρίζεται η πρόοδος που έχει σημειωθεί σε ορισμένα κράτη μέλη, αλλά και η ανάγκη για περαιτέρω προσπάθειες, ιδίως σε συνθήκες δημοσιονομικών περιορισμών.

¹¹⁹ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

¹²⁰ Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ, άρθρο 14, και Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2011), όπου επισημαίνεται η σημασία της εκπαίδευσης ως βασικού μέσου κοινωνικής συνοχής και η ανάγκη προτεραιοποίησης της εκπαίδευσης των Ρομά στο πλαίσιο των εθνικών πολιτικών ένταξης.

¹²¹ Βλ. Σύσταση Συμβουλίου 2013/C 378/01, η οποία καθιερώνει το νομικό πλαίσιο για την αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών ανισοτήτων των Ρομά μέσω συντονισμένων και χρηματοδοτούμενων διατομεακών πολιτικών ένταξης.

¹²² Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

¹²³ Oršuš and Others v. Croatia, App. No. 15766/03, απόφαση 16.03.2010.

Οι προαναφερθείσες θεματικές έχουν αναδειχθεί επανειλημμένως στις Συνόδους Κορυφής για τους Ρομά, με πρώτη αυτή του 2008¹²⁴ στις Βρυξέλλες, οι οποίες επιβεβαιώνουν την υποχρέωση των κρατών μελών και των ευρωπαϊκών θεσμών να μεριμνούν για την πρόσβαση των Ρομά στην εκπαίδευση. Η ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, όπως κατοχυρώνεται στο ενωσιακό κεκτημένο, καθιστά ακόμη πιο επιτακτική τη διασυνωριακή συνεργασία και την προστασία της πολιτισμικής ιδιαιτερότητας των Ρομά, στοιχείο συμβατό με τη Στρατηγική «Ευρώπη 2020» και τους Στόχους της Δεκαετίας των Ρομά 2005-2015¹²⁵.

Στην προώθηση της εκπαιδευτικής ένταξης συντείνουν τα ευρωπαϊκά διαρθρωτικά ταμεία, των οποίων η αξιοποίηση ενθαρρύνεται από την Επιτροπή και το Συμβούλιο. Το Δίκτυο EURoma συμβάλλει καθοριστικά στον συντονισμό των σχετικών δράσεων, προωθώντας την αποτελεσματικότητα των πολιτικών και την κοινωνική ενσωμάτωση. Παράλληλα, το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, το πρόγραμμα PROGRESS, το πρόγραμμα «Διά Βίου Μάθηση», «Νεολαία εν Δράσει», «Πολιτισμός», και το «Roma SOURCE» ενισχύουν, μέσω στοχευμένων παρεμβάσεων, την πρόσβαση των Ρομά στην εκπαίδευση¹²⁶.

Τέλος, η Πλατφόρμα για την Ένταξη των Ρομά της ΕΕ, θεσμικό όργανο με στόχο τη βελτίωση της συνοχής και της αποτελεσματικότητας των πολιτικών, αποδεικνύει την ανάγκη συνέχισης και ενδυνάμωσης των προσπάθειών για την καταπολέμηση των διακρίσεων. Επιπλέον, μέσω των Ευρωπαϊκών Διαρθρωτικών και Επενδυτικών Ταμείων 2014-2020, καθώς και του Κανονισμού για τον ESF+ για την περίοδο 2021-2027, καθιερώνεται μια προσέγγιση χωρίς αποκλεισμούς, με έμφαση στις επενδύσεις στην εκπαίδευση και στη δια βίου μάθηση, ως βασικών εργαλείων για την ενίσχυση της ισότητας και της κοινωνικής συνοχής στην Ευρωπαϊκή Ένωση¹²⁷.

Το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει επιδείξει διαχρονική και ουσιαστική ενασχόληση με το ζήτημα των Ρομά, ήδη από το έτος 1969, οπότε και εξέδωσε την πρώτη του Έκθεση αναφορικά με την κατάσταση της εν λόγω μειονότητας στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Έκτοτε, έχει υιοθετήσει πληθώρα παράλληλων δράσεων, ιδίως επιμορφωτικού χαρακτήρα, ενώ το 1993 προέβη επισήμως στην αναγνώριση των Ρομά ως ευρωπαϊκής μειονότητας. Ειδικότερα, στο πλαίσιο της γενικής προσπάθειας για την καταπολέμηση των διακρίσεων και την ενίσχυση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το Συμβούλιο της Ευρώπης έχει υποστηρίξει την ανάγκη ενίσχυσης των εκπαιδευτικών δομών για τα παιδιά Ρομά, καθώς και της βελτίωσης της ποιότητας και της προσβασιμότητας στην εκπαίδευση¹²⁸.

Κεντρική θέση της πολιτικής του Συμβουλίου συνιστά η ορθή χάραξη κοινωνικής πολιτικής, η οποία επιτυγχάνεται, μεταξύ άλλων, μέσω της διαμόρφωσης ειδικών εθνικών εκπαιδευτικών σχεδίων και της

¹²⁴ Η πρώτη Σύνοδος Κορυφής για τους Ρομά πραγματοποιήθηκε στις 16 Σεπτεμβρίου 2008 στις Βρυξέλλες και συγκέντρωσε εκπροσώπους των κρατών μελών, των ευρωπαϊκών θεσμών και οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών. Σκοπός της ήταν η ανάδειξη της ανάγκης ανάληψης κοινών δράσεων σε ευρωπαϊκό επίπεδο για την αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού των Ρομά, με έμφαση στην ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση.

¹²⁵ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

¹²⁶ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

¹²⁷ Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (2020): Η Επιτροπή, στην έκθεση εφαρμογής του Πλαισίου για τις Εθνικές Στρατηγικές Ένταξης των Ρομά, επισημαίνει την ανάγκη ενίσχυσης των επενδύσεων στην εκπαίδευση και την προώθηση της δια βίου μάθησης ως βασικά εργαλεία κοινωνικής ένταξης. Βλ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Έκθεση για την Εφαρμογή των Εθνικών Στρατηγικών Ένταξης των Ρομά, 2019. Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1057 για τον ESF+: Κατοχυρώνει τη χρηματοδότηση δράσεων υπέρ της κοινωνικής ένταξης και της ισότητας, με έμφαση στην πρόσβαση των μειονοτήτων – συμπεριλαμβανομένων των Ρομά – στην εκπαίδευση και την απασχόληση. Βλ. Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1057 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, ΕΕ L 231, 24.6.2021. Πλατφόρμα Ένταξης των Ρομά της ΕΕ: Αποτελεί θεσμικό φόρουμ συνεργασίας μεταξύ κρατών μελών, θεσμών της ΕΕ και κοινωνίας των πολιτών για την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας των πολιτικών ένταξης των Ρομά. Βλ. Πλατφόρμα για την Ένταξη των Ρομά, Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

¹²⁸ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές»

ενεργούς συμμετοχής των κρατών μελών στην υλοποίησή τους. Στο πλαίσιο αυτό, επισημαίνεται η σημασία της αξιοποίησης των Ανοικτών Μεθόδων Συντονισμού¹²⁹, οι οποίες, μέσω διακρατικής συνεργασίας, δύνανται να συμβάλουν στην ποιοτική αναβάθμιση της πρόσβασης των Ρομά στην εκπαίδευση, την κατάρτιση διαχωριστικών εκπαιδευτικών δομών, και την ευρύτερη οικονομική, κοινωνική και μορφωτική τους ενδυνάμωση.

Ιδιαίτερης σημασίας υπήρξε η Σύσταση υπ' αριθμ. R (2000) 4 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης προς τα κράτη μέλη¹³⁰, η οποία θέτει τις βάσεις για κοινή δράση στον τομέα της εκπαίδευσης των παιδιών Ρομά. Η Σύσταση αναγνωρίζει την ανάγκη χάραξης σαφών και στοχευμένων εκπαιδευτικών στρατηγικών, ιδίως ενόψει του υψηλού ποσοστού αναλφαβητισμού της εν λόγω πληθυσμιακής ομάδας, το οποίο αποδίδεται, μεταξύ άλλων, στο φαινόμενο της πρόωρης εγκατάλειψης του σχολείου και στο περιορισμένο ποσοστό ολοκλήρωσης της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, γεγονότα τα οποία απορρέουν από δομικά κοινωνικά και πολιτισμικά ελλείμματα.

Με σκοπό την εμπράγματη υλοποίηση των αρχών της προαναφερθείσας Σύστασης, το Συμβούλιο της Ευρώπης θέσπισε, το 2002, το πρόγραμμα «Εκπαίδευση των Παιδιών Ρομά»,¹³¹ το οποίο αξιοποιεί εργαλεία, όπως ο θεσμικός συντονισμός, η ανάλυση δεδομένων, η αξιολόγηση αποτελεσμάτων, η επιμόρφωση και η κατάρτιση. Η εφαρμογή του στοχεύει στην προσαρμογή των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στις ιδιαίτερες ανάγκες των Ρομά και στην ενίσχυση της ένταξής τους στο ευρύτερο εκπαιδευτικό σύστημα.

Σε συνέχεια των παραπάνω, η Σύσταση υπ' αριθμ. CM/Rec(2009)4 επιβεβαίωσε την ανάγκη ενίσχυσης των εκπαιδευτικών ευκαιριών για τα παιδιά Ρομά, επισημαίνοντας την πρόοδο που έχει σημειωθεί στο πεδίο της εκπαιδευτικής προσβασιμότητας, ως έκφραση πολιτικής βούλησης από την πλευρά των κρατών μελών και ως ένδειξη της βαθμιαίας εμπέδωσης των σχετικών δεσμεύσεων. Εντούτοις, αναγνωρίζεται ότι τα υφιστάμενα νομικά και πολιτικά εργαλεία εξακολουθούν να απαιτούν ενίσχυση, ιδίως σε επίπεδο εφαρμογής.¹³²

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η εκστρατεία ευαισθητοποίησης «Dosta!»¹³³, η οποία εγκαινιάστηκε κατόπιν σχετικού ψηφίσματος της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης την 21η Ιουνίου

¹²⁹ Η Ανοικτή Μέθοδος Συντονισμού εφαρμόζεται συστηματικά στην εκπαιδευτική πολιτική, ιδιαίτερα μετά τη Στρατηγική της Λισαβόνας, και προβλέπει την ανταλλαγή καλών πρακτικών, τη θέσπιση ποιοτικών δεικτών και τη συλλογή στατιστικών στοιχείων.

¹³⁰ Council of Europe, Committee of Ministers (2000), Recommendation No. R (2000) 4 on the education of Roma/Gypsy children in Europe, Strasbourg, 3 February 2000. Η Σύσταση R (2000) 4 της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης αποτελεί σημαντικό θεσμικό κείμενο που καλεί τα κράτη μέλη να υιοθετήσουν ειδικές εκπαιδευτικές στρατηγικές για τα παιδιά Ρομά. Η Σύσταση επισημαίνει την ανάγκη αντιμετώπισης των κοινωνικών και πολιτισμικών εμποδίων που οδηγούν σε υψηλά ποσοστά αναλφαβητισμού και σχολικής εγκατάλειψης μεταξύ των Ρομά, προωθώντας παράλληλα μέτρα για την ένταξη, τη βελτίωση της πρόσβασης στην εκπαίδευση και την καταπολέμηση του διαχωρισμού. Μέσω αυτών των κατευθύνσεων, η Σύσταση υπογραμμίζει τη σημασία της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης και της ισότιμης μεταχείρισης στην εκπαιδευτική διαδικασία.

¹³¹ Council of Europe, *Education of Roma Children Programme*, Strasbourg, 2002. Πρόγραμμα που θεσπίστηκε για την ενίσχυση της εκπαιδευτικής ένταξης των παιδιών Ρομά μέσω θεσμικού συντονισμού, ανάλυσης δεδομένων και επιμόρφωσης.

¹³² Council of Europe, Committee of Ministers, Recommendation CM/Rec(2009)4 on the education of Roma and Travellers, adopted on 8 April 2009. Η σύσταση αυτή επιβεβαιώνει την αναγκαιότητα ενίσχυσης των εκπαιδευτικών ευκαιριών των παιδιών Ρομά, επισημαίνοντας την πρόοδο που έχει σημειωθεί σε επίπεδο προσβασιμότητας στην εκπαίδευση, ως απόρροια πολιτικής βούλησης των κρατών μελών, αλλά παράλληλα αναγνωρίζει την ανάγκη περαιτέρω βελτίωσης, ιδιαίτερα όσον αφορά την εφαρμογή των σχετικών νομικών και πολιτικών μέτρων. Το κείμενο τονίζει την υποχρέωση των κρατών να διασφαλίζουν την ισότιμη και χωρίς διακρίσεις πρόσβαση των Ρομά στην εκπαίδευση, μέσω συντονισμένων πολιτικών και πρακτικών.

¹³³ Η εκστρατεία «Dosta!» αποτελεί πρωτοβουλία της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, εγκαινιάστηκε το 2010 με την υιοθέτηση της Απόφασης 1733 (2010) και έχει ως στόχο την καταπολέμηση του αντιτσιγγανισμού, την προώθηση της κοινωνικής ένταξης των Ρομά και την εξάλειψη των διακρίσεων εις βάρος τους. Η πρωτοβουλία καλεί τα κράτη

2010. Η πρωτοβουλία αυτή στοχεύει στην καταπολέμηση των στερεοτύπων, του αντιτσιγγανισμού και της προκατάληψης σε βάρος των Ρομά, προωθώντας την αναγνώριση του πολιτισμού, της γλώσσας και της ιστορίας τους. Η εκστρατεία επισημαίνει ότι, παρά τις μέχρι σήμερα καταβληθείσες προσπάθειες, η βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης των Ρομά παραμένει περιορισμένη. Συνεπώς, καλούνται τα κράτη μέλη να προβούν στη λήψη πρόσθετων μέτρων για την εξάλειψη των διακρίσεων, τη διασφάλιση πρόσβασης σε υπηρεσίες υγείας, την καταδίκη πρακτικών εξαναγκαστικής στέρωσης, τη βελτίωση των όρων διαβίωσης, την προστασία των καταυλισμών, καθώς και την ενίσχυση της πρόσβασης στο εκπαιδευτικό σύστημα.¹³⁴

Στο πλαίσιο της ενίσχυσης της διαμεσολάβησης μεταξύ των κοινοτήτων Ρομά και των κρατικών θεσμών, το Συμβούλιο της Ευρώπης, σε συνεργασία με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, υιοθέτησε τον θεσμό των Διαμεσολαβητών Ρομά (ROMED)¹³⁵. Πρόκειται για ένα πρόγραμμα κατάρτισης εκπροσώπων των κοινοτήτων Ρομά με σκοπό τη διαμεσολάβηση σε τοπικό και εθνικό επίπεδο, διευκολύνοντας την πρόσβαση των Ρομά σε δημόσιες υπηρεσίες και προάγοντας την κοινωνική συνοχή.

Οι υποθέσεις που έχουν απασχολήσει το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αναδεικνύουν την ύπαρξη συστημικών μορφών έμμεσης διάκρισης εις βάρος των Ρομά στον τομέα της εκπαίδευσης. Στην εμβληματική υπόθεση D.H. και Λοιποί κατά Τσεχίας, το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου Ι, λόγω τοποθέτησης παιδιών Ρομά σε ειδικά σχολεία χωρίς αντικειμενικά κριτήρια. Αντίστοιχα, στην υπόθεση Sampanis και Λοιποί κατά Ελλάδος κρίθηκε ότι ο διαχωρισμός παιδιών Ρομά σε ξεχωριστές σχολικές δομές, χωρίς νομική βάση, παραβίαζε τα ίδια άρθρα της ΕΣΔΑ καθώς και το άρθρο 13 περί αποτελεσματικής προσφυγής.¹³⁶

Η υπόθεση Orđuš και Λοιποί κατά Κροατίας κατέδειξε πως ο διαχωρισμός βάσει γλωσσικών κριτηρίων, χωρίς υποστηρικτικά μέτρα, οδηγεί σε απομόνωση και ενισχύει τον αποκλεισμό, παραβιάζοντας την ΕΣΔΑ. Στην ελληνική υπόθεση Lavidas και Λοιποί, τονίστηκε η υποχρέωση του κράτους να αποτρέπει τη de facto απομόνωση παιδιών Ρομά, ακόμη και όταν αυτή δεν προκύπτει από ρητό αποκλεισμό αλλά από την παράλειψη λήψης θετικών μέτρων. Τέλος, στην υπόθεση Horvath και Kiss κατά Ουγγαρίας, το Δικαστήριο έκρινε ότι η διάγνωση νοητικής υστέρησης βάσει προκατελημμένων αξιολογήσεων είχε ως αποτέλεσμα την άδικη υπερεκπροσώπηση των παιδιών Ρομά στην ειδική εκπαίδευση, επιβάλλοντας στο κράτος την υποχρέωση χρήσης ουδέτερων και αντικειμενικών εργαλείων αξιολόγησης.¹³⁷

Το δικαίωμα στην εκπαίδευση, σύμφωνα με το ενωσιακό και διεθνές δίκαιο, συνιστά θεμελιώδη αρχή που ενσωματώνει την ελευθερία και ισότητα των πολιτών της Ένωσης εντός ενός πλαισίου σεβασμού της ελεύθερης κυκλοφορίας και της απαγόρευσης διακρίσεων. Το άρθρο 14 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε. και το άρθρο 2 του Πρωτοκόλλου Ι της ΕΣΔΑ κατοχυρώνουν το δικαίωμα αυτό, ενώ

μέλη να λάβουν αποτελεσματικά μέτρα για την πρόσβαση των Ρομά σε βασικές υπηρεσίες, την καταδίκη διακρίσεων και την ενίσχυση της εκπαιδευτικής τους ένταξης.

¹³⁴ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

¹³⁵ Το πρόγραμμα ROMED, που υλοποιήθηκε από το Συμβούλιο της Ευρώπης σε συνεργασία με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή από το 2011, αποσκοπεί στην κατάρτιση διαμεσολαβητών από τις κοινότητες των Ρομά, ενισχύοντας τη θεσμική πρόσβασή τους και τη συμμετοχή στον δημόσιο βίο. Βλ. Συμβούλιο της Ευρώπης & Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ROMED – Intercultural Mediation for Roma.

¹³⁶ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές», D.H. και Λοιποί κατά Τσεχίας, 13 Νοεμβρίου 2007, αριθ. προσφυγής 57325/00.

¹³⁷ Βλ. ΕΔΔΑ, Sampanis και Λοιποί κατά Ελλάδος, 5 Ιουνίου 2008, αριθ. προσφυγής 32526/05· Orđuš και Λοιποί κατά Κροατίας, 16 Μαρτίου 2010, αριθ. προσφυγής 15766/03· Lavidas και Λοιποί κατά Ελλάδος, 30 Μαΐου 2019, αριθ. προσφυγής 45320/15· Horváth και Kiss κατά Ουγγαρίας, 29 Ιανουαρίου 2013, αριθ. προσφυγής 11146/11.

ενισχύεται περαιτέρω από συμβατικά κείμενα, όπως το άρθρο 10 του Αναθεωρημένου Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Χάρτη και το 15ο σημείο του Κοινοτικού Χάρτη των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων. Η αντιμετώπιση του ζητήματος των ανισοτήτων στην εκπαίδευση των Ρομά αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η ευρωπαϊκή έννομη τάξη προσεγγίζει το φαινόμενο της διακριτικής μεταχείρισης μέσω του ΕΔΔΑ.

Συμπερασματικώς, η νομολογία του ΕΔΔΑ αποτυπώνει με σαφήνεια ότι το πρόβλημα της εκπαιδευτικής ανισότητας των Ρομά δεν έγκειται απλώς σε πράξεις ρητής διάκρισης, αλλά στην αδυναμία των κρατών να διασφαλίσουν ισότιμη πρόσβαση μέσω της άρσης κοινωνικών και διοικητικών φραγμών. Η έμμεση διάκριση, όπως κατοχυρώθηκε και ερμηνεύτηκε στις παραπάνω υποθέσεις, συνιστά έναν από τους βασικούς νομικούς άξονες για την προάσπιση της εκπαιδευτικής ισότητας. Το Δικαστήριο καθιστά σαφές ότι η ουσιαστική ισότητα προϋποθέτει όχι μόνο την τυπική απουσία διάκρισης αλλά και την ενεργή παρέμβαση των κρατών για την υπέρβαση των υφιστάμενων κοινωνικών αποκλεισμών.¹³⁸

Αποτελεί αδιαμφισβήτητο γεγονός ότι, ακόμη και στις μέρες μας, οι κοινότητες των Ρομά συνεχίζουν να υφίστανται σοβαρές και διαρκείς μορφές κοινωνικής αδικίας. Η καθημερινότητά τους χαρακτηρίζεται από πολύπλευρες διακρίσεις, κοινωνική απομόνωση, αποκλεισμό από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο και, σε πολλές περιπτώσεις, από συστηματική παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων. Εξέχουσα θέση μεταξύ των παραβιάσεων αυτών κατέχει η άνιση πρόσβαση στην εκπαίδευση, ως αποτέλεσμα φυλετικών και ρατσιστικών διαχωρισμών. Είτε πρόκειται για μετακινούμενους είτε για μόνιμα εγκατεστημένους πληθυσμούς, οι Ρομά αποτελούν μία ιδιόμορφη μειονοτική ομάδα, της οποίας τα πολιτισμικά και κοινωνικά χαρακτηριστικά συχνά έρχονται σε αντίθεση με τις κυρίαρχες κοινωνικές δομές.

Το ζήτημα της εκπαίδευσης των Ρομά αποδεικνύει έμπρακτα την ύπαρξη ριζωμένων προκαταλήψεων και την εκδήλωση εκτεταμένου κοινωνικού ρατσισμού. Το φαινόμενο της απομάκρυνσης των παιδιών Ρομά από τις εκπαιδευτικές δομές – είτε εξαιτίας εξαναγκαστικών συνθηκών είτε λόγω ελλιπούς ενσωμάτωσης – συνιστά σοβαρή απειλή για την άσκηση του κατοχυρωμένου δικαιώματός τους στην εκπαίδευση. Το δικαίωμα αυτό, καθώς και η προστασία από κάθε μορφή διάκρισης, κατοχυρώνονται τόσο από διεθνείς όσο και από ενωσιακές νομικές πράξεις και συνιστούν αναπόσπαστο τμήμα του ευρύτερου πλαισίου προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση, έχοντας αναγνωρίσει τη σοβαρότητα του ζητήματος του φυλετικού διαχωρισμού στην εκπαίδευση, έχει θεσπίσει σειρά πράξεων παραγώγου δικαίου, στοχεύοντας στην εξάλειψη των διακρίσεων αυτών. Ειδικότερα, μέσω της διαμόρφωσης και εφαρμογής στρατηγικών πολιτικών και πολυεπίπεδων παρεμβάσεων, προωθείται η πολυπολιτισμική προσέγγιση στην εκπαίδευση, με στόχο την ανατροπή των αρνητικών στερεοτύπων που επιτείνουν τον αποκλεισμό των Ρομά. Η ενωσιακή πολιτική προσεγγίζει το ζήτημα της ισότιμης πρόσβασης στην εκπαίδευση ως ύψιστη προτεραιότητα, εστιάζοντας στην ανάγκη παροχής ποιοτικής εκπαίδευσης, σε πλήρη αρμονία με τις επιταγές των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Η υλοποίηση της πολιτικής αυτής καθίσταται εφικτή μόνο μέσω της συνεργασίας όλων των εμπλεκομένων φορέων – τόσο κρατικών όσο και κοινωνικών – με σκοπό τη χάραξη μιας συνολικής στρατηγικής ενσωμάτωσης. Ο στόχος που τίθεται αφορά τη διασφάλιση ισότητας και την εγκαθίδρυση μιας διαρκούς αναπτυξιακής συνεργασίας, με απώτερο σκοπό την ουσιαστική συμμετοχή των Ρομά στην εκπαιδευτική διαδικασία. Οι κρατικοί μηχανισμοί οφείλουν να κινηθούν προς την κατεύθυνση της άρσης

¹³⁸ Ιωάννης Π. Τζιβάρας, 2020. «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές».

των θεσμικών και κοινωνικών εμποδίων, θεσπίζοντας πολιτικές που δεν αντιμετωπίζουν τους Ρομά ως μειονότητα, αλλά ως αναπόσπαστο τμήμα του κοινωνικού συνόλου.

Η ένταξη των Ρομά στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, και δη στον τομέα της εκπαίδευσης, δεν αποτελεί απλώς ηθική υποχρέωση των κρατών μελών, αλλά αναδεικνύεται σε στρατηγικής σημασίας επένδυση για το μέλλον. Οι Ρομά αντιπροσωπεύουν ολοένα αυξανόμενο ποσοστό του μαθητικού πληθυσμού και εν δυνάμει του εργατικού δυναμικού. Παρά την ευθυγράμμιση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) υπέρ της εξάλειψης των φυλετικών διακρίσεων στον τομέα της εκπαίδευσης, παρατηρείται ότι τα κράτη μέλη αδυνατούν, σε σημαντικό βαθμό, να ανταποκριθούν επαρκώς στις σχετικές υποχρεώσεις και να επιτύχουν την πλήρη συμμόρφωση με τις αποφάσεις του Δικαστηρίου.

Καθίσταται, επομένως, επιτακτική η ανάγκη για ενίσχυση της πρόληψης και όχι μόνο της καταστολής των διακρίσεων. Οι μελλοντικές δράσεις οφείλουν να εδράζονται στην ανάληψη θεσμικής ευθύνης, την αναδιαμόρφωση των πολιτικών κοινωνικής ένταξης, την επιστημονική θεμελίωση των παρεμβάσεων και την ουσιαστική αναβάθμιση των εκπαιδευτικών και κοινωνικών δομών που αφορούν τη μειονότητα των Ρομά. Στο πλαίσιο αυτό, επιβάλλεται η σταδιακή κατάργηση της αντισταθμιστικής εκπαίδευσης, η οποία ενίοτε οδηγεί σε περαιτέρω στιγματισμό.

Τέλος, η ενίσχυση του εκπαιδευτικού συστήματος υπέρ της μειονότητας των Ρομά πρέπει να συνδυάζεται με θεσμικές και νομοθετικές παρεμβάσεις που προάγουν την κοινωνική ευαισθητοποίηση, την ισότητα και την καθολική πρόσβαση σε ποιοτικές υπηρεσίες κοινωνικής προστασίας. Μόνο υπό τις συνθήκες αυτές μπορεί να διασφαλιστεί ουσιαστική ισότητα στην εκπαίδευση και ταυτόχρονα να προστατευθεί και να ενδυναμωθεί η πολιτισμική ταυτότητα των Ρομά ως στοιχείο πλουραλισμού και κοινωνικής συνοχής.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η παρούσα μελέτη εστιάζει στη νομική διάσταση του δικαιώματος στην εκπαίδευση, όπως αυτή κατοχυρώνεται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ερμηνεύεται από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και ενισχύεται από το θεσμικό και κανονιστικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Μέσα από την ανάλυση αυτή, διαπιστώνεται ότι, παρά την ευρεία νομική αναγνώριση και την ερμηνευτική ενίσχυση του εν λόγω δικαιώματος, η πρακτική του εφαρμογή παραμένει προβληματική, κυρίως σε σχέση με κοινωνικές ομάδες που τελούν υπό καθεστώς ευαλωτότητας, όπως είναι οι πολιτισμικές μειονότητες των Ρομά.

Η νομολογική προσέγγιση του ΕΔΔΑ έχει διαμορφώσει μια δυναμική και εξελισσόμενη ερμηνεία του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, αναγνωρίζοντας όχι μόνο την αρνητική υποχρέωση του κράτους να μη παρεμποδίζει την πρόσβαση στην εκπαίδευση, αλλά και την ύπαρξη θετικών υποχρεώσεων για την εξασφάλιση ουσιαστικής ισότητας. Η ερμηνεία αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία όταν πρόκειται για παιδιά Ρομά, τα οποία συχνά υπόκεινται σε έμμεσες διακρίσεις και αποκλείονται, στην πράξη, από την ισότιμη συμμετοχή στην εκπαιδευτική διαδικασία.

Εντούτοις, η διαπίστωση αυτή, παρά τη νομική της θεμελίωση, δεν αρκεί από μόνη της για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του φαινομένου. Απαιτείται η ενεργός και συνεχής δέσμευση των κρατών μελών στην κατεύθυνση της συμμόρφωσης προς τις επιταγές της ΕΣΔΑ και του ΕΔΔΑ, καθώς και η αξιοποίηση των κατευθυντήριων γραμμών και στρατηγικών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η ανάγκη για πολυεπίπεδες παρεμβάσεις, θεσμικό σχεδιασμό και κοινωνική ευαισθητοποίηση καθίσταται επιτακτική, ώστε η εκπαίδευση να μην αποτελεί προνόμιο, αλλά κοινό αγαθό, προσβάσιμο σε όλους, χωρίς εξαιρέσεις.

Η προστασία του δικαιώματος των παιδιών Ρομά στην εκπαίδευση δεν είναι μόνο νομικό καθήκον· συνιστά ζήτημα βαθύτατα πολιτικό, ηθικό και κοινωνικό. Μόνον όταν η παιδεία αντιμετωπίζεται ως εργαλείο ισότητας, κοινωνικής ένταξης και καταπολέμησης των αποκλεισμών, μπορεί να εκπληρώσει τον ανθρωπιστικό και δημοκρατικό της σκοπό στο πλαίσιο μιας ενωμένης Ευρώπης που σέβεται τις πολιτισμικές της ποικιλομορφίες.

ΝΟΜΟΘΕΣΙΑ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ:

1. Council of Europe, European Convention on Human Rights (1950), https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.
2. Council of Europe, First Protocol to the European Convention on Human Rights (1952), https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ENG.
3. Ν.Δ. 53/1974 «Περί κυρώσεως της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Πρωτοκόλλων αυτής» (ΦΕΚ Α' 256/20.09.1974), <https://www.kodiko.gr/nomothesia/document/337196/n.d.-53-1974>.
4. United Nations, Convention on the Rights of the Child (1989), <https://www.ohchr.org/en/professional-interest/convention-rights-child>.
5. European Union, Charter of Fundamental Rights of the European Union \[2012] OJ C326/391, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT>.
6. Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment irrespective of racial or ethnic origin \[2000] OJ L180/22.
7. Council of the European Union, *Council Recommendation of 9 December 2013 on effective Roma integration measures in the Member States* (2013/C 378/01).
8. Κανονισμός (ΕΕ) 2021/1057 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 24ης Ιουνίου 2021 για τη θέσπιση του Ευρωπαϊκού Κοινωνικού Ταμείου+ (ESF+), ΕΕ L 231, σ. 21–59.
9. European Parliament. (2023, October 4). *Resolution on the segregation and discrimination of Roma children in education* (2023/2840(RSP); P9_TA(2023)0342). https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0342_EN.html

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟΥ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ (ΕΔΔΑ):

10. Kjeldsen, Busk Madsen & Pedersen v. Denmark, Nos. 5095/71, 5920/72, 5926/72, ECHR 1976.
11. Thlimmenos v. Greece, App. No. 34369/97, Judgment of 6 December 2000.
12. Leyla Şahin v. Turkey, App. No. 44774/98, ECHR 2005-XI.

13. Ponomaryovi v. Bulgaria, App. No. 5335/05, Judgment of 21 June 2011.
14. D.H. and Others v. the Czech Republic, App. No. 57375/00, Judgment of 13 November 2007.
15. Oršuš and Others v. Croatia, App. No. 15766/03, Judgment of 16 March 2010.
16. Lavidia and Others v. Greece, App. No. 7973/10, Judgment of 30 May 2013.
17. Horváth and Kiss v. Hungary, App. No. 11146/11, Judgment of 29 January 2013.
18. Sampani and Others v. Greece, App. No. 32526/05, Judgment of 5 June 2008.
19. Elmazova and Others v. North Macedonia, Apps. Nos. 11811/20 & 13550/20, Judgment of 13 December 2022.
20. G.L. v. Italy, App. No. 59751/15, Judgment of 10 September 2020.
21. Szolcsán v. Hungary, App. No. 61499/17, Judgment of 2023.
22. X and Others v. Albania, Apps. Nos. 73548/17 & 45521/19, Judgment of 31 May 2022.
23. Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina, Apps. Nos. 27996/06 and 34836/06, Judgment of 22 December 2009.
24. Chapman v. the United Kingdom, App. No. 27238/95, Judgment of 18 January 2001.
25. Maslov v. Austria, App. No. 1638/03, Judgment of 23 June 2008.
26. Neulinger and Shuruk v. Switzerland, App. No. 41615/07, Judgment of 6 July 2010.
27. Loizidou v. Turkey, App. No. 15318/89, Judgment of 18 December 1996.
28. Cyprus v. Turkey, App. No. 25781/94, Judgment of 10 May 2001.
29. Nachova and Others v. Bulgaria, Apps. Nos. 43577/98 & 43579/98, Judgment of 6 July 2005.
30. Willis v. the United Kingdom, App. No. 36042/97, Judgment of 11 June 2002.
31. Scientology Kirche Deutschland v. Germany, App. No. 34614/97, Commission Decision of 1999.
32. Lee v. the United Kingdom, App. No. 25289/94, Judgment of 1997.
33. Harroudj v. France, App. No. 43631/09, Judgment of 2012.
34. Popov v. France, App. No. 39472/07, Judgment of 2012.
35. Mennesson v. France, App. No. 65192/11, Judgment of 2014.

36. Sen v. the Netherlands, App. No. 31492/12, Judgment of 2014.
37. Salduz v. Turkey, App. No. 36391/02, Judgment of 2008.
38. Genovese v. Malta, App. No. 53124/09, Judgment of 11 October 2011.
39. Okpysz v. Germany, App. No. 59140/00, Judgment of 12 July 2005.
40. Adami v. Malta, App. No. 42212/15, Judgment of 2019.
41. Sanlısoy v. Turkey, App. No. 77023/12, Judgment of 8 November 2016.
42. Al-Skeini and Others v. the United Kingdom, App. No. 55721/07, Judgment of 7 July 2011.
43. Hugh Jordan v. the United Kingdom, App. No. 24746/94, Judgment of 4 August 2001.

ΟΔΗΓΟΙ ΚΑΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΔΙΚΑΣΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΘΕΣΜΙΚΩΝ ΟΡΓΑΝΩΝ:

44. European Court of Human Rights, Guide on Article 2 of Protocol No. 1 – Right to Education (2024), https://ks.echr.coe.int/documents/d/echr-ks/guide_art_2_protocol_1_eng.
45. European Court of Human Rights, Guide on Article 2 of Protocol No. 1 to the European Convention on Human Rights (2021), https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_2_Protocol_1_ENG.pdf.
46. Equality and Human Rights Commission, Article 2 of the First Protocol: Right to Education (2016), <https://www.equalityhumanrights.com/human-rights/human-rights-act/article-2-first-protocol-right-education>.
47. Right to Education Initiative, Guide to Article 2 of Protocol No. 1 (2015), https://www.right-to-education.org/sites/right-to-education.org/files/resource-attachments/ECHR_Guide_Art_2_Protocol_1_ENG_0.pdf.
48. European Union. (2012). Charter of Fundamental Rights of the European Union (2012/C 326/02), Article 14. Official Journal of the European Union, C 326, 391–407. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A12012P%2FTXT>

BIBΛΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΑΡΘΡΑ:

49. Van Dijk P., Van Hoof F., Van Rijn A., Zwaak L., Theory and Practice of the European Convention on Human Rights (5th edn, Intersentia 2018).
50. Gabel M., 'Best Interests of the Child in European Human Rights Law' (2011) 11(4) Human Rights Law Review <https://doi.org/10.1093/hrlr/ngr029>.
51. Karagkouni V., 'Children of Roma origin and the right to education: A holistic analysis of the continuous case law of the European Court of Human Rights' (2025) (1) European Human Rights Law Review.
52. Σταυρινάκη Τ., «Άρθρο 2 – Δικαίωμα στην Εκπαίδευση», σε: Σισιλιάνος Λ.-Α. (επιμ.), Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου – Ερμηνεία κατ' άρθρο (Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2013).
53. Σαχπεκίδου Ευγενία Ρ., Ευρωπαϊκό Δίκαιο (Αθήνα–Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 2022)..
54. Βλαχόπουλος Σπύρος, Θεμελιώδη Δικαιώματα (Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2017)
55. Ηλιοπούλου-Στράγγα Τζούλια, Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων (Αθήνα–Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, 2018).
56. Τζιβάρας Ι.Π., «Δικαίωμα στην εκπαίδευση και εκπαιδευτικές πολιτικές», σε: Αναγνωστοπούλου Δ., Νάσκου-Περράκη Π., Σκιαδάς Δ. (επιμ.), Διεθνείς, Ευρωπαϊκές και Εθνικές διαστάσεις, Νομική Βιβλιοθήκη.
57. European Union Agency for Fundamental Rights. *Roma and Travellers in Public Education: An Overview of the Situation in the EU Member States*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2006.

ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ / ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ROMA:

58. European Parliament, Resolution on the situation of Roma in the EU and the implementation of national Roma integration strategies (2023/2747(RSP)), 4 October 2023, https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0342_EN.html.
59. European Commission, EU Roma strategic framework for equality, inclusion and participation for 2020–2030 (COM(2020) 620 final), <https://eur-lex.europa.eu>.
60. European Union Agency for Fundamental Rights, Roma and Travellers Survey 2021 – Education: Data in focus (2023), <https://fra.europa.eu>.

61. UNESCO, Ensuring the right to education for Roma children (2021), <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000377223>.
62. Council of Europe, Recommendation No. R (2000) 4 on the education of Roma/Gypsy children in Europe (2000).
63. Council of Europe, Recommendation CM/Rec(2009)4 on the education of Roma and Travellers (2009), https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectId=09000016805c2c6e.
64. Council of Europe, Education of Roma Children Programme (2002).
65. Council of Europe Parliamentary Assembly, Resolution 1733 (2010) – Combating anti-Gypsyism and discrimination against Roma.
66. Council of Europe & European Commission, ROMED Programme: Intercultural mediation for Roma communities (2011), <https://www.coe.int/en/web/roma-and-travellers/romed>.
67. European Commission, Assessing the implementation of the EU Framework for National Roma Integration Strategies (COM(2016) 424 final), <https://eur-lex.europa.eu>.